

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра загальної та практичної психології

1. Соціально-психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників.....	6	
2. Психологічна своєрідність мотивації професійного вибору старшокласників.....	17	
ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД РОЗВИТКУ ВПЕВНЕНОСТІ У ПРОФЕСІЙНОМУ ВИБОРІ В СТАРШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІСІ		
1.1. Психологічний вступ	Кваліфікаційна робота здобувача освітнього ступеня магістр.....	40
1.2. Характеристика особливостей старшокласників	спеціальності 053 Психологія освітньої програми Психологія.....	46
Редуктор: П.І. Шахнін		Крамчанінової М.І. Керівник : доктор психологічних наук, доцент кафедри загальної та практичної психології Кічук А.В.
3.1. Організація професійного коучингу та форми.....		59
3.2. Психологічні рекомендації професійного самовизначення старшокласників.....		70
ВИСНОВКИ.....	Рецензент: завідувач кафедри загальної педагогіки і спеціальної освіт.пед.н., доц. Звекова В.К.	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....		81
ДОДАТКИ.....		90

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри загальної та практичної психології

протокол № 13 від «05» червня 2024 р.

Завідувач кафедри

[підпис]
(підпис)

Мажоха Т.С.
(прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«27» червня 2024 р.

Оцінка 84
(за стобальною шкалою)

добре
(за традиційною шкалою)

Голова ЕК

[підпис]
(підпис)

Величченко І.К.
(прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ I. Теоретичні засади проблеми особливостей професійного самовизначення старшокласників.....	6
1.1. Соціально-психологічні особливості професійного самовизначення учнів старших класів.....	6
1.2. Психологічна своєрідність мотивації професійного вибору старшокласників.....	17
1.3. Узагальнена характеристика творчого досвіду фахівців щодо професійного самовизначення в старшому шкільному віці.....	29
Розділ II. Емпіричне дослідження особливостей професійного самовизначення в старшому шкільному віці.....	40
2.1. Психологічний інструментарій дослідження професійного самовизначення особистості.....	40
2.2. Характеристика особливостей професійного самовизначення старшокласників	46
Розділ III. Шляхи підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників: психологічний супровід.....	59
3.1. Організація професійного консультування: види, напрями та форми....	59
3.2. Психологічні рекомендації щодо підвищення рівня професійного самовизначення старшокласників.....	70
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81
ДОДАТКИ.....	90

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах соціально-економічних перетворень, які активно відбуваються в країні, дуже актуальними є питання, пов'язані з професіоналізацією особистості. Постійний розвиток науки і техніки як результат суспільних відносин висуває певні вимоги до сучасних фахівців. Тому одним із головних завдань підготовки майбутніх фахівців є формування усвідомленого внутрішнього сприйняття специфіки професійної діяльності, інтересів і схильностей до неї, розвиток професійних переконань, цінностей та ідеалів. Одним із важливих завдань на життєвому шляху кожної молодої людини є її професійне самовизначення, тобто рішення про вибір майбутньої трудової діяльності, самоусвідомлення себе як суб'єкта певної професії, самодіагностика свого індивідуально-психологічного стану, здатностей та порівняння їх із психологічними вимогами професії до конкретного спеціаліста.

Основою професійного самовизначення є особистісне самовизначення людини, система її фундаментальних цінностей, які визначають її ставлення до себе зокрема і до життя в цілому. Умовою позитивного професійного самовизначення є позитивне особистісне самовизначення, прагнення до розвитку та розкриття власної індивідуальності, внутрішнього потенціалу у професійній діяльності.

Проблеми професійного самовизначення, професійної готовності, професійної спрямованості привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних психологів, серед яких: А. Боднар, Х. Боханон, О. Василенко, Л. Гуцан, О. Каденко, Дж. Кастілло, В. Лозовецька, Н. Ляховченко, О. Морін, З. Охріменко, О. Пархоменко, А. М. Шевенко та багатьох інших. Питання професійного становлення особистості та розвитку професійно важливих якостей фахівців досліджували Е. Ф. Зеер, Є. О. Климов, К. К. Платонов та ін.

Мета дослідження полягає у вивченні конструктивних шляхів розвитку впевненості у професійному виборі в старшому шкільному віці.

Для досягнення мети кваліфікаційного дослідження були поставлені такі **завдання**:

- 1). На підставі аналізу психологічної літератури уточнити поняття «професійне самовизначення», «професійний план», «професійна спрямованість»; виділити окреслити та описати чинники, ступінь, етапи, стадії та механізми формування професійного самовизначення старшокласників;
- 2). Визначити функції професійної спрямованості та особливості мотивації вибору професії старшокласників;
- 3). Розглянути та дослідити показники й рівні професійного самовизначення випускників шкіл;
- 4). Розробити та апробувати психодіагностичний інструментарій, спрямований на вивчення особливостей професійного вибору старшокласників; обрати методики та надати психологічні рекомендації щодо підвищення рівня професійного самовизначення учнів старших класів.

Об'єкт дослідження – учні старшого шкільного віку.

Предмет дослідження – психологічний супровід розвитку впевненості у професійному виборі в старшому шкільному віці.

Методи дослідження. У кваліфікаційній роботі було використано комплекс психологічних методів, до яких входить теоретичні методи (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення і систематизація теоретичних концепцій та положень з проблематики професійного вибору); методи емпіричного рівня – психологічне тестування, спостереження, опитування. З ціллю діагностики особливостей професійного самовизначення старшокласників у дослідженні використано такі методики: анкета «Світ професій та мій професійний вибір» (Л.П. Федоренко); «Опитувальник виявлення мотивів професійного вибору» (Я.С. Сунцова); методика «Професійна готовність» (А.П. Чернявська); «Опитувальник професійних настанов» (І.М. Кондаков).

Теоретичне значення одержаних результатів полягало у розширенні наукових уявлень про чинники та механізми формування професійного самовизначення старшокласників, своєрідність мотивації професійного вибору учнів старших класів.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає у розробці заходів, спрямованих на підвищення рівня професійного самовизначення старшокласників. Психологічний супровід старшокласників може бути використаний вчителями та психологами з метою підвищення ефективності професійного самовизначення випускників шкіл. Цей супровід включає роботу з усіма суб'єктами освітнього середовища, такими як батьки, вчителі та психологи.

Результати апробації дослідження відбувались через участь у науково-практичній конференціях:

1. Соціально-психологічні особливості професійного самовизначення учнів старших класів. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасна психологія: проблеми і перспективи» (10 травня 2024 р.)*. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2024.

2. Психологічна своєрідність мотивації професійного вибору старшокласників. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасна психологія: проблеми і перспективи» (10 травня 2024 р.)*. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2024.

Структура роботи представлена вступом, трьома розділами; висновками, списком використаних джерел (всього 73 найменування) та додатками. Робота містить 2 рисунки, 4 таблиці, загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 80 сторінок.

Розділ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

1.1. Соціально-психологічні особливості професійного самовизначення учнів старших класів

Сучасні старшокласники гостро потребують професійної кваліфікованої допомоги у побудові власного освітнього та майбутнього професійного шляху, яке необхідно створювати під час навчання в школі. Професійне самовизначення особистості починається з вибору майбутньої професійної діяльності, навчального закладу, життєвої перспективи. Зазвичай юнаки та дівчата мріють про професію через зовнішню привабливість, наприклад, за розміром зарплати, іміджем закладу, престижем професії, за прикладом батьків, друзів тощо. При цьому вони нехтують і недооцінюють власні особистісні якості [14].

Проблеми спрямованості особистості та її професійного самовизначення обговорювалися в працях багатьох дослідників (Б. Ананьєв, Ю. Андрєєва, Р. Гуревич, Т. Деркач, Т. Ільїна, Н. Кузьміна та ін.). Питання формування професійної особистості та розвитку професійно важливих якостей спеціалістів досліджували О. Борисова, Е. Зеєр, Є. Климов, К. Платонов, Б. Ясько та інші. Окремі аспекти професійної спрямованості майбутніх фахівців розглядалися в контексті формування професійної самосвідомості (Н. Веселова, С. Кошелева та ін.), професійних інтересів і схильностей (С. Крягжде, О. Прядехо, Б. Федоришин та ін.), ціннісне ставлення до професії (М. Дьоміна). Дослідники підкреслюють особливе значення професійної орієнтації в процесі професійного та життєвого самовизначення молоді (Ю. Вавілов, В. Журавльов, Є. Климов, Б. Федоришин, П. Шавір та ін.). Чільне місце посідають дослідження умов і методів формування професійної спрямованості у студентів вищих навчальних закладів (Т. Деркач, Н. Дороніна, В. Жернов, В. Потіха).

У наукових працях і психологічних теоріях професійного самовизначення особистості можна спостерігати два основні напрями [24]:

1) професійне самовизначення описується як новоутворення, що виникає у старшому шкільному віці (М.Ю. Варбан, А. Маслоу, М.М. Муканов та ін.);

2) професійне самовизначення розуміється як штучно організований процес. У наведених межах окреслених підходів існує різне ставлення багатьох дослідників до поняття індивідуального професійного самовизначення.

Підсумовуючи різні підходи до концепції професійного самовизначення у вітчизняних дослідженнях, М.С. Вечірко виділив такі: соціологічний, який характеризує професійне самовизначення як результат входження в соціальні структури та сфери життєдіяльності, підкреслюючи його комплексність і ретроспективність; психологічний – розглядає професійне самовизначення як процес прояву механізмів входження особистості в будь-які структури, що говорить про продовження та перспективність. Останнє дозволяє розглядати самовизначення як процес і результат вибору людиною власної позиції, мети та засобів для самореалізації в конкретних життєвих обставинах, основним механізмом набуття та прояву особистістю внутрішньої свободи; соціально-психологічний підхід трактує особистість як суб'єкт соціальних відносин і взаємодій; педагогічний підхід дозволяє розкрити зміст і методи професійного самовизначення особистості [8].

У психологічному словнику, професійне самовизначення трактується як – довготривалий динамічний процес прийняття особистістю рішення щодо вибору майбутньої професійної діяльності, виходячи з її індивідуально-психологічних можливостей і потреб ринку праці, становлення людини в професійній діяльності [54]. Великий тлумачний словник сучасної української мови наводить визначення поняття

«самовизначатися» – знаходити, визначати своє місце в житті, в суспільстві; усвідомлювати свої класові, політичні, національні та інші інтереси [7].

Професійне самовизначення – це цілісний, інтегративний процес, у якому людина може реалізувати свої основні життєві та моральні цінності. Це вибір людиною напряму і змісту свого розвитку в майбутньому, сфери і засобів реалізації індивідуальних якостей і здібностей, соціального середовища для реалізації своєї життєвої мети і моральних цінностей. Це багатовимірний процес, у якому реалізуються основні життєві цінності людини, її життєві зусилля, аспекти її особистісного та соціального самовизначення. Під професійним самовизначенням науковці розуміють самоусвідомлення професійної діяльності, що веде до певного професійного вибору; процес самостійного і свідомого осмислення вибору професії та всієї життєдіяльності в певній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації [6].

У працях Р.Бернса, І. Беха, М. Гінзбурга, Е. Діксона, І. Кона, П. Шавира та ін., які присвячені питанню самовизначення молоді, автори пов'язують поняття «самовизначення» з процесами «пошуку себе», «відкриття Я», «самоусвідомлення». А. Маслоу під самовизначенням використовує термін «самоактуалізація». Основна його ідея полягає в тому, що для здорових людей природні потреба і прагнення до самореалізації своїх можливостей і здібностей, а також прагнення до самовдосконалення, самореалізації та спроби реалізувати власні сили у важливій справі [26].

На думку вчених, вибір професії – це не однорівневий акт. Він складається з ряду послідовних етапів, що створюють комплексний процес, який за масштабом охоплює весь період професійної діяльності особистості – від формування професійних намірів до завершення трудової діяльності, і здійснюється в три фази: спонтанно, профільно, конкретно професійно [32]. Ці стадії відрізняються за глибиною і змістом суб'єктивного самопізнання: 1) рівень професійного самовизначення включає процес первинної орієнтації в багатьох видах діяльності; 2) профільне самовизначення молодого людиною

на основі усвідомлення власних інтересів, можливостей і здібностей. Це дає змогу обрати професійну сферу, яка відповідає здібностям та інтересам; 3) на етапі конкретного професійного самовизначення молода людина усвідомлює найширший спектр внутрішніх і зовнішніх соціальних факторів.

Аналіз психологічної літератури показав, що в старших класах у школярів зростає потреба в професійній підготовці, з'являється бажання випробувати нову соціальну роль, бажання підготуватися до життя і праці, розвивати якості, необхідні для професійної діяльності в майбутньому. Старшокласники вже чітко усвідомлюють, що лише високий професіоналізм може забезпечити вагомі досягнення в різних сферах трудової діяльності та конкурентоспроможність на ринку праці. Зміст профорієнтаційної роботи в сучасній загальноосвітній школі має забезпечувати самостійне формування ставлення юнаків і дівчат до себе як до майбутнього фахівця та до професійного середовища, у якому норми, правила і положення визначають соціальні та професійні стандарти професійної діяльності. Вчителі та психологи школи цілеспрямовано планують такий розвиток та за допомогою засобів професійної орієнтації керують формуванням і розвитком у старшокласників образу «Я – майбутній професіонал» як домінуючого конструкту їхнього професійного майбутнього [35]. Слід пам'ятати, що професійне самовизначення особистості в ранньому юнацькому віці відбувається в умовах суттєвих змін у її діяльності та середовищі і супроводжується значними зрушеннями в її самосвідомості, формуванням нових сторін образу «Я». Чим точніше буде проведений процес самовизначення, тим більше шансів, що суспільство отримає хорошого спеціаліста-професіонала.

Визначальними для дослідження проблеми професійної орієнтації та професійного самовизначення є наукові праці О. Гріньової [12], С. Максименка [31], І. Мачуської [33], Н. Побірченко [48].

Зокрема, І. Мачуська [33] дослідила основні фактори професійного самовизначення старшокласників; Т. Кравченко досліджувала вплив батьків

на вибір професії учнями. Як зазначила І. Мачуська, для оцінки ефективності процесу підготовки старшокласників до професійного самовизначення використовуються критерії, які дають змогу визначити рівень їхньої готовності до вибору професії: когнітивний компонент (здатність до самоаналізу, здатність до професійного самовизначення, аналізу професій, наявність професійних інформаційних знань, адекватна самооцінка); мотиваційний компонент (сформованість ієрархії мотивів вибору професії; наявність постійного інтересу до певної професії; сформованість професійних намірів); практичний (обґрунтований особистий професійний план і здійснення практичних заходів для його реалізації) [33].

І. Маноха зазначає, що саморозвиток – це вид акумулювання себе, накопичення енергії, умінь, навичок, а самореалізація – процес прояву всього цього. Це означає, що самореалізація вважається основним способом реалізації особистості. Задовольняючи потребу в самореалізації, людина формує і розвиває свій потенціал. Формування професійного майбутнього старшокласників значною мірою є соціально зумовленим. Основним засобом такої побудови життя є некритична ідентифікація з батьками, прийняття суспільних стереотипів. Тому, як доводить О. Кузнєцова, старшокласники не завжди при виборі професії враховують свої здібності та не завжди відповідально ставляться до свого вибору. Основними мотивами вибору професійної освіти молоді є мотивація досягнення успіху та уникнення невдач, орієнтація на власні інтереси та реальні можливості, орієнтація на думку оточуючих та мотивація престижу. У складних життєвих ситуаціях ці мотиви проявляються в копінг-стратегіях «пошуку соціальної підтримки» та «планування вирішення проблеми», «уникнення» тощо [47].

Професійна спрямованість особистості — провідна якість, що розвивається на основі певної системи знань і умінь, яка характеризується соціально-психологічними установками на певний вид трудової діяльності відповідно до потреб, інтересів, схильностей і мотивів діяльності особистості, яка виражає свою готовність до професійного вибору. Вона є

внутрішнім джерелом професійного розвитку та особистісного зростання будь-якого суб'єкта діяльності, тому її розвиток можна розглядати як важливу складову формування професіоналізму майбутніх фахівців [50].

Сформована професійна спрямованість безпосередньо визначає не тільки успішність діяльності в обраній професії, а й впливає на статус і життєву ситуацію особистості. На думку Б.Ф.Ломова, професійна спрямованість – це властивість особистості, яка визначає ставлення до обраної професії, впливає на успішність підготовки до неї та її успішність. Професійна спрямованість відображає загальне ставлення особистості до професії. Тому слід розрізняти широке і вузьке тлумачення терміну «професійна спрямованість». У ширшому розумінні професійна спрямованість — це система емоційно-ціннісних відносин, ієрархічна структура мотивів, які домінують і спонукають людину до їх здійснення у професійній діяльності. У більш вузькому розумінні це професійно важлива характеристика, яка займає центральне місце в структурі особистості фахівця і визначає його індивідуально-типологічну своєрідність [52].

У найзагальнішому розумінні професійне самовизначення – це визначення людиною свого місця у світі професій, свідомий вибір професії та пошук особистісного сенсу професійної діяльності. Це комплексний, інтегративний процес, у якому реалізуються основні життєві цінності особистості та визначаються сторони її життєвого, особистісного та соціального самовизначення [64].

Досліджуючи професійну спрямованість як якість особистості, Т. В. Скрипченко пропонує в її структурі виділяти такі компоненти: задоволеність обраною професією – позитивне емоційне ставлення до неї; схильність до професії; вибірковість – мотиви вибору професії, навчального закладу тощо; стійкість – стабільність професійних планів і намірів; самооцінка професійних навичок. Дослідниця акцентує увагу на таких компонентах професійної спрямованості, як емоційний (ставлення до професії),

мотиваційний (мотиви вибору професії), вольовий (стійкість професійних намірів) та рефлексивний (професійна впевненість у собі).

Різноманітність трактувань науковцями феномену професійного самовизначення зумовила неоднозначність підходів у психологічній науці до структури професійного самовизначення випускників шкіл. У цьому контексті цікавою є змістовно - процесуальна модель професійного самовизначення, запропонована Н.С. Пряжніковим, в якому виокремлюють такі компоненти професійного самовизначення: морально-ціннісний, інформаційний, емоційний, морально-вольовий, плануючий та контрольнокорекційний [1].

Вважаючи, що професійне самовизначення особистості є динамічним процесом, Є.В. Кучеренко виділив основні динамічні ознаки професійного самовизначення: уявлення людини про обрану професію (вимоги, оплата, престиж) і свої можливості (здібності, нахили, знання, уміння, навички), які поступово інтегруються в уявлення про себе як суб'єкта професійної діяльності (в майбутньому і на даний момент) на всіх психологічних рівнях: когнітивному, емоційно-мотиваційному та поведінковому. Ступінь актуальності цих ідей відзначається власною динамікою, яка в свою чергу впливає на мотиви професійної діяльності [10].

Ю.Л. Єремкін обґрунтував три складові професійного самовизначення старшокласників:

1) мотиваційно-ціннісний - включає усвідомлення праці та майбутньої професії як важливих цінностей життя, свідомий вибір професії на основі висловлених побажань і намірів;

2) компонент ставлення - передбачає наявність у старшокласника ставлення до себе як до суб'єкта вибору професії;

3) регулятивно-діяльнісний компонент проявляється достатнім рівнем інтелектуального розвитку, здатністю формулювати обґрунтовані професійні плани, які передбачають резервні варіанти професійної кар'єри, високим

рівнем інтерналізації, саморефлексії та прагненням до досягнення спроби професійного вибору.

Інші автори характеризують структуру професійного самовизначення як мотиваційно-цільовий (спрямованість на професійне самовизначення, яка проявляється в інтересах, мотивах, цілеспрямованості та зацікавленості), інтелектуально-змістовий (знання про професію, стан обізнаності, здатність володіти різноманітними засобами пізнавальної діяльності та життєвий досвід) та рефлексивно-оцінний (здатність до самоконтролю, цілепокладання, самокритики та можливості досягнення мети) компоненти [51].

Самостійність учня у виборі спеціальності є важливою складовою адекватного професійного самовизначення. При цьому при проведенні профорієнтації важливо враховувати вплив як макро-, так і мікросередовища на позиції школярів. До факторів макрорівня В. Кавецький відносить соціальну структуру суспільства, механізми соціальної стратифікації в ньому та роль освіти в цих механізмах, до факторів мікрорівня – соціальне становище, освіту та становище батьків, особливості їхнього виховання дітей, расову та національну приналежність опантанта, його успішність у навчанні тощо [20].

Результати дослідження науковців свідчать, що якщо для учнів 10-х класів на вибір професії найбільше впливають батьки, однолітки та ЗМІ, Інтернет, то в 11-му класі ієрархія факторів, що впливають на вибір професії зазнає помітної зміни.

Автори зарубіжних теорій (диференційно-діагностична, психоаналітична, теорія рішень, типологічна, теорія розвитку) визначають процес професійного самовизначення з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей людини, умов професій та психологічної сфери суб'єкта вибору, особливості розвитку особистості тощо.

Головною відмінністю цих підходів зарубіжних теорій є їх орієнтація на складові елементи професійного самовизначення, які враховуються в

традиціях психологічних шкіл, до яких вони належать. Різні аспекти феномену «професійне самовизначення» зумовлюють різне трактування цього поняття вченими. У сучасній науковій літературі це поняття трактується як «процес прийняття індивідуального рішення щодо вибору майбутньої трудової діяльності [25] Е. Зеєр, який досліджує це поняття, зазначає, що «професійне самовизначення» є активним і тривалим процесом вибору професії, це емоційне ставлення особистості до власного місця в багатьох професіях. На думку вченого, професійне самовизначення є важливим фактом самореалізації молоді не лише в певній діяльності, а й у всій культурі загалом. Постійний пошук власного місця у світі професій приводить особистість до тієї сфери діяльності, де вона реалізовується. Крім того, є ще й вияв власної позиції та творчості в проблемних ситуаціях професійного самовизначення. Якщо розглядати професійне самовизначення як багатогранний і різноплановий процес, то можна виділити низку факторів, які впливатимуть на хід розвитку. Їх можна поділити на: зовнішні (макро- і мікросоціум) і внутрішні (особистісні мотиви, індивідуально-типологічні характеристики, особливості ціннісно-сміслової сфери, особливості «Я-концепції») фактори [43].

Традиційно чинники вибору професії прийнято поділяти на суб'єктивні та об'єктивні. До суб'єктивних відносяться інтереси (пізнавальні та професійні, інтерес до професії, нахили), здібності (психологічні якості, необхідні для успішного виконання певного виду діяльності), темперамент, характер. Тоді як до об'єктивних факторів належать рівень освіти (успішність у навчанні), стан здоров'я, знання світу професій та варіанти професійного вибору [60].

Не менш важливою є детермінація професійного самовизначення соціальними чинниками: соціальним середовищем, освітнім рівнем батьків тощо. Дослідження науковців показують, що більшість старшокласників не готові до вибору професії. Це зумовлює необхідність створення можливостей для активізації процесу професійного самовизначення старшокласників.

Більшість фахівців з профорієнтації (М.М. Захаров, В.Ф. Сазонов) вважають найважливішими суб'єктивними умовами вибору професії: мотиви, інтереси, нахили, індивідуальні здібності до діяльності, яку обирає старшокласник. Ці аспекти задають умовну програму розвитку особистості, яка впливає на її готовність до професійного самовизначення [67].

До об'єктивних факторів відносять наявність і доступність місць у різних сферах господарювання, умови праці та інші складові [70]. Проте професійне самовизначення молоді пов'язане з вибором і входженням у соціальне середовище, як професії, так і певної сфери соціальної діяльності. Системно-структурним аспектом професійного самовизначення є наявність у процесі професійного плану, заснованого на уявленнях і зразках про обрану сферу професійної діяльності, про зусилля щодо оволодіння майбутньою трудовою діяльністю та можливості професійного зростання. Професійний план - невід'ємна частина життєвого плану, в якому планується бажаний спосіб життя людини, тобто соціальний, професійний, сімейний статус, а також шляхи їх досягнення.

Джерелом професійного плану є: 1) уявлення про місце праці в житті людини (ціннісно-мотиваційний аспект вибору професії); 2) майбутня мета діяльності (мрія), яка відповідає іншим життєвим цілям (сім'я, рівень матеріального добробуту тощо); 3) наявність знань про професію та навчання у відповідних професійних навчальних закладах; 4) усвідомлення своїх можливостей у досягненні поставленої мети (реалістична самооцінка внутрішніх і зовнішніх факторів вибору професії); 5) розуміння методів підготовки до реалізації поставленої мети та прийомів самовдосконалення; 6) реалістична підготовка до досягнення мети та реалізації окремих компонентів професійного плану під час пробних пошукових дій; 7) за необхідності інші варіанти професійного плану, вибір нової кар'єри у разі невідповідності можливостей обраним цілям [56].

На основі вищезазначених чинників у науковій літературі виділяють такі класифікації факторів, що впливають на формування готовності до професійного самовизначення:

1. Класифікація соціальних факторів, їх поділ на макро- та мікрорівень: макрорівень включає: соціальну структуру суспільства, механізм соціального розшарування в суспільстві та місце освіти в цих механізмах; фактори мікрорівня включають соціальний статус та освіту батьків, расову та етнічну приналежність, успішність у школі.

2. Класифікація за характером дії на об'єкт професійного самовизначення: об'єктивні чинники, сутність яких полягає в однаковому впливі на однорідні групи (рівень навчання та професійна спрямованість); суб'єктивні чинники – це ті, що проявляються в особистісних характеристиках учнів (міра самосвідомості, усвідомленості, цілеспрямованості дій); соціально-психологічні чинники, зумовлені специфічно індивідуалізованим впливом оточення (вплив найближчого оточення – родини, друзів, учителів).

3. Класифікація, критерієм якої є профорієнтаційна робота: 1) внутрішні (особистісні) включають: рівень компетентності, мотивацію, передумови, соціально-демографічні характеристики; 2) зовнішній, безпосередній вплив на людину та її професійне самовизначення здійснюють соціальні групи – сім'я, родичі, друзі, колеги по професії; 3) засоби масової інформації, громадськість (школа, позашкільні навчальні заклади, дитячі організації); 4) професійні навчальні заклади (профорієнтаційні заходи ВНЗ, коледжів тощо); 5) інформація служб зайнятості, поїздки на підприємства; 6) загальний стан професійного самовизначення: наявність робочих місць, потреба в кадрах регіону, соціально-економічна ситуація, структура виробництва, демографічні умови [58].

Узагальнюючи наукові дослідження, можна визначити кілька підходів до професійного самовизначення. Вони включають як момент вибору професії, так і роль особистісного становлення в старшому шкільному віці,

тобто процесу особистісного самовизначення. Крім того, це також враховує тривалий процес освоєння професії та самореалізації в ній. Підсумовуючи аналіз цих понять, можна визначити «професійне самовизначення» особистості як продовжений у часі, динамічний та поетапний процес самопізнання та вибору професії, на який впливають як зовнішні, так і внутрішні чинники суб'єкта.

1.2. Психологічна своєрідність мотивації професійного вибору старшокласників

Професійне самовизначення особистості охоплює тривалий період життя людини – від моменту виявлення першого дитячого інтересу у світі професій до моменту завершення професійно-активного життя. Сучасною характеристикою професійного самовизначення є те, що перед людиною не стоїть завдання вибору професії на все життя. У результаті професійне самовизначення також стає більш гнучким і оперативним відповідно до динамізму сучасного суспільства: професійний та освітній рівні мають бути узгоджені з поточними можливостями працевлаштування [2].

Сьогодні професійне самовизначення стає змістом усього активного професійного життя суб'єкта. Цей процес можна поділити на кілька етапів: вибір професії, професійне навчання, створення планів кар'єри та контроль за їх виконанням, професійна адаптація, робота та реалізація особистості у професійній діяльності, вихід із професійного життя. Процес професійного самовизначення має циклічний характер, тому до будь-якого етапу людина може повертатися кілька разів [46]. Перше професійне самовизначення відбувається у старшій школі. Це етап професійного самовизначення, який включає теоретичне ознайомлення особистості зі світом професій, формування професійних намірів, вибір сфери та рівня майбутньої навчально-професійної діяльності. Складовими частинами цього рівня

професійного самовизначення є: цілісне уявлення людини про себе, світ професійної діяльності, співвідношення знань про себе і знань про професійну діяльність. Результатом професійного самовизначення в загальноосвітній школі є розгортання діяльності особистості для забезпечення професійного майбутнього [18].

Динамічний розвиток науки і суспільних відносин вимагає від сучасних фахівців не лише ґрунтовних знань і вмінь, а й особистої причетності до професії, відповідної самоідентифікації, прагнення до постійного професійного самовдосконалення та ціннісного ставлення до професійної діяльності. Одним із центральних завдань підготовки майбутніх фахівців є завдання розвитку та зміцнення їх професійної спрямованості, яка включає розуміння і внутрішнє прийняття цілей професійної діяльності, інтерес і схильність до неї, формування професійних ідеалів, переконань і ціннісних орієнтацій [21].

Професійне самовизначення – це цілісний, інтегративний процес, у якому людина може реалізувати свої основні життєві та моральні цінності. Це вибір людиною напряму і змісту свого розвитку в майбутньому, сфери і засобів реалізації індивідуальних якостей і здібностей, соціального середовища для реалізації своєї життєвої мети і моральних цінностей. Це багатовимірний процес, у якому реалізуються основні життєві цінності людини, її життєві зусилля, аспекти її особистісного та соціального самовизначення [39]. На думку авторів, професійне самовизначення — це самоусвідомлення професійної діяльності, що веде до певного професійного вибору; процес самостійного і свідомого осмислення вибору професії та всієї життєдіяльності в певній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації [29].

Аналіз психологічних досліджень, присвячених проблемі спрямованості особистості, дає підстави стверджувати, що більшість науковців розглядають спрямованість як складне структуроване мотиваційне утворення, яке визначає вибіркоче ставлення особистості до навколишньої

дійсності. Зміст спрямованості проявляється в сукупності домінуючих мотивів, що визначають основну лінію поведінки і діяльності особистості. В орієнтаційній структурі дослідники виділяють різні компоненти, що мають мотиваційну природу і визначають вибірковість установок і поведінки особистості: потреби, інтереси, установки, цілі, ідеали, переконання, бажання, потяги, інстинкти, мотиви тощо [38].

Загальна установка особистості, яка формується в житті, є основою, на якій розвивається професійна установка. У цьому виявляється зв'язок між аналізованими поняттями. Чим стійкіше і ширше загальна спрямованість особистості, тим легше і успішніше ґрунтується формування професійної спрямованості і професійний розвиток особистості в цілому. Як зазначає А. С. Ткаченко, у процесі створення професійної спрямованості відбувається становлення особистості, розвиток її здібностей і можливостей, духовне зростання і збагачення [64].

Якщо загальна спрямованість вказує на сферу всіх потреб та інтересів людини, систему його відносин до дійсності, до інших людей, до самого себе, то професійна спрямованість вказує на сферу лише тих потреб та інтересів, які пов'язані з вибором професії та майбутньої професійної діяльності. Професійна спрямованість є важливою стороною загальної спрямованості особистості, оскільки мотиваційно-ціннісна сфера дорослої людини формується насамперед у діяльності, яка носить, як правило, професійний характер. Особистість має властивість суб'єкта соціально-трудової діяльності, частковою формою прояву якої є професійна спрямованість як одна із сторін загальної спрямованості особистості.

Слід зазначити, що термін «професійна спрямованість» не має однозначного тлумачення. У сучасній психологічній літературі професійна спрямованість визначається як: важливий аспект загальної спрямованості особистості, що визначає вибір життєвого шляху; свідомо й емоційно виражена зорієнтованість особистості на певний вид і рід професійної діяльності; інтегральна риса особистості, яка характеризує ставлення людини

до обраної професії, що впливає на підготовку до професійної діяльності та успіх у ній.

Так, Л. Шевченко вважає, що професійна спрямованість особистості є однією з суттєвих складових особистості, яка виявляється в зосередженості особистості на предметі діяльності, у прагненні глибше його пізнати, вивчити, набути певних знань, умінь і навичок [37]. В. Прядун визначає професійну спрямованість як інтегроване поняття, що є невід'ємною частиною загальної спрямованості особистості, безпосередньо пов'язане з мотиваційною сферою особистості, яке формує вибіркоче позитивне ставлення до професії, особистісне прагнення використовувати свої знання, досвід, здібності у сфері обраної професії та самореалізуватися в ній [52].

Професійна спрямованість проявляється у сферах різних професій. Е. Зеєр зазначає, що професійна спрямованість надає всій навчальній і трудовій діяльності майбутнього фахівця глибокого особистісного змісту, що різко підвищує якість засвоєння професійних знань, умінь і навичок. Вона є результатом формування системи ціннісних мотивів, які спонукають людину до набуття професійних знань, умінь, навичок і способів їх творчого використання на практиці. Професійна спрямованість містить предметний зміст і світогляд особистості. Вирішальним фактором при виборі особистістю майбутньої професії є стійка характеристика особистості, яка базується на домінуючих мотивах, що спонукають особистість до професійної діяльності. Це сукупність мотивів вибору професії, навчальних мотивів, системи ціннісних ставлень особистості до професії та до себе як до професіонала, інтересів, потреб, потягів, прагнень, пов'язаних із професійною діяльністю людини [27].

Так, Б. Федоришин пояснює професійну спрямованість як психологічну готовність людини до вибору напрямку майбутньої професійної діяльності. На думку дослідника, професійна спрямованість визначається усвідомленням особистістю важливих аспектів і особливостей майбутньої професійної діяльності. Виявляється в підвищеному інтересі до

процесів і фактів, які прямо чи опосередковано стосуються конкретної професії. Професійна спрямованість визначається як сторона особистості, що виражається в інтересах, схильностях, намірах, ідеалах і визначає мотивовану і цілеспрямовану діяльність під час підготовки до вибору професії. Спочатку з'являється професійний інтерес, визначаються стійкі професійні наміри, які сприяють формуванню професійної спрямованості особистості – це, на думку автора, динаміка цього процесу [63].

Л. Бахмат стверджує, що професійна спрямованість виражається в позитивному ставленні особистості до професії; у професійній готовності; професійних інтересах, цінностях; у готовності до професійної діяльності, яка базується на системі установок, переконань, мотивів особистості, на її професійній самосвідомості [19]. Розкриваючи роль професійної спрямованості у розвитку особистості, аналізуються її функціональні характеристики. Н. Боритко детально описав п'ять функцій професійної спрямованості: інтегральну, системотвірну, цілепокладання, вибірковості, пошукову. Системотвірна функція спрямованості пов'язана з процесом самореалізації особистості, визначає її психологічний склад і виступає квінтесенцією самовизначення. Функція цілепокладання – визначення спрямованості (сенсу, цілей) розвитку особистості, окремих сторін професійної діяльності та підготовки до неї. Функція вибірковості полягає у визначенні певного способу життя людини, вибору сфери занять, інтересів, прагнень. Пошукова полягає у виявленні недостатньо розвинутих сторін особистості (здібностей, якостей, знань, умінь) і спонуканні до постійного самовдосконалення, оволодіння досягненнями людської культури [4].

Іноді професійну спрямованість помилково ототожнюють з позитивним ставленням до професії. Позитивне ставлення до професії саме по собі лише вказує на спрямованість дій особистості і нічого не говорить про причини такого ставлення, в основі якого можуть лежати різноманітні інтереси, схильності, потреби та прагнення. Тільки аналіз системи мотивів, що визначають ставлення до професії, може дати адекватне уявлення про її

справжній психологічний зміст. Слід підкреслити, що мотиви, на яких базується професійна спрямованість особистості певним чином організовані. Зазвичай вони утворюють ієрархічну структуру, в якій одні мотиви домінують, а інші відіграють другорядну роль.

Виділяють кілька груп мотивів, пов'язаних з професійною діяльністю:

1) внутрішні мотиви, які безпосередньо пов'язані зі змістом професії і є результатом інтересу до неї, коли особистість приваблює насамперед процес, безпосередні результати професійної діяльності;

2) мотиви, які стосуються професії більш опосередковано і пов'язані зі сформованим у суспільстві ставленням до неї: усвідомлення соціальної значущості професії, її репутації, значення;

3) мотиви, пов'язані з різними індивідуальними потребами, які можуть бути задоволені як у професійній діяльності, так і поза нею: потреба в самоствердженні, спілкуванні, досягненнях, домінуванні тощо;

4) мотиви, що відображають різні сторони професійної самосвідомості особистості: впевненість у володінні професійно необхідними якостями та здібностями, у тому, що професія відповідає покликанню;

5) мотиви, засновані на інтересі до зовнішніх, другорядних ознак професійної діяльності [45].

Багато наукових досліджень констатують складність і багатоаспектність питання мотивації, оскільки вона визначається багатьма підходами до розуміння її сутності, природи та структури. Сама мотивація є динамічним процесом фізіологічного і психологічного управління поведінкою людини, який окреслює спрямованість і порядок, активність і стійкість. Д. Константиновський наголошує на ролі мотивації у навчанні дітей, вказує на важливість мотивації не лише як джерела виховання, а й на її значення як каталізатора суспільства загалом, визнаючи необхідність чіткого розуміння сучасної освіти, і вимагає обов'язкового створення мотивації до будь-якої діяльності. Навчальна мотивація є складовою частиною навчальної діяльності, яку Д. Ельконін визначає як процес, змістом якого є оволодіння

загальноприйнятими способами дій у сфері наукових понять, на думку автора, така діяльність спонукається відповідними мотивами.

Ця діяльність має одне з вирішальних значень у готовності до професійного самовизначення юнаків, оскільки мотив – це психологічна сторона діяльності, яка спонукає і спрямовує її. Таким чином необхідно проектувати навчальну діяльність, усі її етапи та елементи. Виходячи з вищевикладеного, основними мотивами, які визначають вибір професії та впливають на становлення професійного самовизначення особистості, є родина, ціннісні орієнтації, схильності, потреби, інтереси та здібності. Розглядаючи віковий аспект професійного самовизначення учнів 10-11 класів, характерним є період уточнення соціально-професійного статусу. У науці виділяють такі структурні компоненти готовності юнаків і дівчат до професійного самовизначення: когнітивний, мотиваційний і практичний [61].

Когнітивний компонент готовності до професійного самовизначення включає наступні показники: знання індивідуальних особливостей; професійна обізнаність; усвідомлення вимог обраної професії з урахуванням індивідуальних особливостей людини. Мотиваційний компонент – це ставлення особистості до вибору майбутньої професії, а важливими показниками його прояву є наявність відповідного професійного інтересу та намірів, мотивів вибору професії. Мотиваційний компонент являє собою складну динамічну структуру, елементи якої певним чином взаємопов'язані і взаємозумовлені. До елементів мотиваційного компонента належать відповідні потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, інтереси, схильності, установки.

Мотиваційний компонент формується в процесі діяльності і виявляється у зміні пріоритету мотивів, їх важливості, у процесі появи нових і усунення старих мотивів. Домінуючі мотиви безпосередньо пов'язані зі змістом майбутньої професійної діяльності. Практична складова полягає в тому, що людина знає, як сформулювати свій професійний план і взяти заходи для його реалізації. Практична складова готовності до вибору

професії, як правило, включає необхідні для цієї професії знання та вміння, професійно важливі якості особистості [3].

С.В. Кузнецова, яка досліджує питання впливу батьківської установки на професійний вибір юнацтва, наголошує на важливому компоненті взаємодії батьків і дітей, який впливає на успішне професійне самовизначення. Вона вважає, що батьки повинні: 1) намагатися приділяти більше часу спілкуванню з дітьми про те, як вони обирали професію та як визначали пріоритети при виборі професії; 2) допомогти дитині пізнати свої здібності, можливості та внутрішній світ і зрозуміти свою унікальність, яку вона поєднує з входженням у професію; 3) підготувати дитину до змін у суспільстві, точніше до динамічного руху, складного світу, який вимагає гнучкості, активності в цілому та мобільності, що в свою чергу впливає на зміни у професійній діяльності; 4) щоб батьки розуміли дитину, вміли прислухатися до її бажань і вміли погоджуватися з позицією дитини у виборі власної професії; 5) запобігати авторитарній поведінці щодо дитини [68].

Так, К. Варнавських зазначає, що основними мотивами професійного самовизначення сучасної молоді є висока оплата праці та стабільність. Випускників не цікавить можливість розкриття та використання своїх здібностей, результатів праці. Існує дисбаланс між професійними намірами молоді та попитом на ринку праці (практично вони не обирають класичні професії в промисловості, будівництві, сільському господарстві та сфері культури).

Професійні уявлення як система понять, знань про певну професію, вироблені в процесі міжособистісного спілкування, виконують три основні функції:

1) функція пізнання професійного світу - її роль подібна до ролі звичайних категорій, за допомогою яких індивід описує, класифікує, пояснює події;

2) метод опосередкування поведінки - допомагає безпосередньому спілкуванню в групі, визначає цінності, що регулюють поведінку;

3) засіб адаптації подій, що відбуваються, до вже існуючих, тобто сприяють збереженню існуючого образу світу [5].

К.М. Варнавських вказує на слабку поінформованість молоді про світ професій. Її приваблюють переважно інтелектуальні професії, що потребують вищої освіти: юрист, економіст, програміст, перекладач, лікар, інженер, вчитель. Певною популярністю користуються професії, які дозволяють працювати в багатьох галузях господарства: бухгалтер, кухар, водій тощо. Такий обмежений професійний погляд пояснюється тим, що різні галузі суспільного життя (радіо, телебачення, преса), навчальні заклади та служби зайнятості не працюють з професійною інформацією.

Дослідження психологічних факторів професійного самовизначення особистості включає, перш за все, аналіз впливу особистісних детермінант на процес самопошуку в суспільно-професійній діяльності. Пошук у найзагальнішому вигляді можна розуміти як діяльність із створення себе. Це включає визначення рушійних сил діяльності суб'єкта - його потреб, мотивів, цілей, цінностей, а також реальних дій людини [22].

Сформованість мотиваційно-ціннісної сфери, наявність розвинутих інтересів, настанов, ціннісних орієнтацій, цілей, достатній рівень розвитку самосвідомості є основними особистісними чинниками вибору професії (А. Маркова, М. Пряжніков, Ю. Поваренков, Л. Сердюк). Самовизначення і самореалізація людини в професії є важливою сферою її соціальної діяльності і мотивується і регулюється складною системою мотивів. Мотив є одним із компонентів складного мотиваційного процесу [59].

Система мотивації включає взаємодію різноманітних компонентів, що стимулюють активність суб'єкта: потреб, інтересів, установок, ціннісних орієнтацій, ідеалів, цілей тощо, внаслідок чого формується мотиваційна тенденція, спрямованість на певний тип професійної діяльності. При формуванні мотиваційної тенденції різні мотиви змагаються між собою, відбувається так звана битва мотивів. Певні мотиви актуалізуються в конкретній ситуації вибору професії. Тому будь-яка діяльність суб'єкта, в

тому числі й професійна, є полімотивованою [44]. У зв'язку з цим слід говорити про переважаючі мотиваційні тенденції особистості, які є основою домінуючих стратегій поведінки в процесі вибору професійної діяльності.

Для пояснення ескалації мотивації вибору професії, на думку А. Зеличенко та О. Шмельова, необхідно звернутися до вивчення впливу мотиваційних факторів, які визначають внутрішню бажаність чи розумну необхідність цього вибору. Зокрема виділяють внутрішні фактори, до яких належать: власне професійні чинники (предмет праці, трудовий процес, результат праці), умови праці (соціальні, організаційні, територіально-географічні, фізичні), можливості, які надає професійна сфера для реалізації позапрофесійної цілі (спілкування, психічний розвиток, збереження та зміцнення здоров'я, відпочинок і розваги, придбання матеріальних благ, досягнення бажаного соціального статусу, соціальна робота тощо) [73].

Автори наводять наступні зовнішні фактори мотивації: фактори тиску (об'єктивні вимоги, рекомендації, поради), фактори притягування-відштовхування (приклади, загальні стандарти «соціального престижу»), фактори інерції (загальні професії, стереотипи існуючих соціальних ролей). Успішність професійного становлення визначається особливостями сформованості мотивації, а саме силою та стійкістю структурних мотивів. Під силою мотивів розуміють глибину їх усвідомлення, прийняття потреби і самого мотиву. Стійкість мотиву оцінюється за наявністю його в різних видах діяльності та збереженням його впливу на поведінку та діяльність у різних ситуаціях.

Тому, на думку В. Ковальова та В. Дружиніна, мотивація вибору професії має дворівневу структуру:

- рівень мотивації професійної підготовки,
- рівень мотивів професійної діяльності.

Так, перший рівень має бути підпорядкованим другому. В іншому випадку виникають мотиваційні кризи особистості, які призводять до зниження ефективності навчання та перебудови мотивації особистості. У тих

випадках, коли особистість сприймає професійне самовизначення як необхідність і вибір професії визначається зовнішніми мотиваційними чинниками, у подальшому професійна діяльність виявляється відокремленою від внутрішніх структур особистості. Це призводить до зниження активності, викликає внутрішньоособистісні конфлікти [69].

На думку Д. Грищенка, на етапі вибору тієї чи іншої професії в структурі особистості формується певний мотиваційний конструкт, який включає як усвідомлювані, так і неусвідомлювані фактори мотивації. Аналіз його структурних елементів дозволяє пояснити мотиваційні причини вибору тієї чи іншої професії, а також перспективний шлях особистісно-професійного розвитку суб'єкта [17].

Так, Н. Цветкова звертає увагу на особливі види потреб, які є основою для мотивів професійного самовизначення. Однією з таких потреб є потреба в професії, яка є багаторівневою і включає такі елементи: потреба у професійній діяльності як джерелі матеріальних благ і засобів існування; потреба у професійному спілкуванні, залучення до професійного середовища, належність до професійної спільноти; потреба в професійних досягненнях, успіху, у побудові кар'єри, потреба в професії як певній соціальній позиції; потреба в професійних знаннях, удосконаленні професійної діяльності, потреба у творчості та самореалізації в професії [26].

Потреби індивіда тісно пов'язані з його інтересами. Інтерес до професії є найважливішим і складним мотивом вибору професії, спеціальності, навчального закладу і розглядається як вольовий імпульс, який спрямовує дії людини, виступає наміром, свідомо поставленою метою.

Вибір професії – важливий процес професійного визначення, який є початковою подією професійного становлення людини. Рух психічного розвитку особистості активізує питання готовності юнаків до важливого життєвого вибору. Для успішної реалізації професійного самовизначення необхідні оптимальні психолого-педагогічні умови для активізації процесів професійного самовизначення учнів. Одним із основних суб'єктів, що

впливають на професійне визначення сучасного підлітка, є сам учень та його батьки. Для більшості підлітків основним мотивом вибору професії є самореалізація. Проблема вибору майбутньої трудової діяльності дитини часто пов'язана з нестачею інформації або слабкою обізнаністю та ресурсною забезпеченістю щодо розвитку обраної професії [5].

Таким чином, можна виділити кілька груп мотивів, які різною мірою пов'язані з професійною діяльністю: внутрішні мотиви, які безпосередньо пов'язані зі змістом професії і є результатом інтересу до неї, коли людину приваблює насамперед процес і безпосередні результати діяльності; професійна діяльність; мотиви, більш опосередковано пов'язані з професією і пов'язані з формуванням ставлення до неї в суспільстві: усвідомлення соціальної важливості професії, її репутації, значення; мотиви, пов'язані з різними потребами особистості, які можуть бути задоволені як у професійній діяльності, так і поза нею: потреба в самоствердженні, спілкуванні, досягненнях, домінуванні тощо; мотиви, що відображають різні сторони професійної самосвідомості особистості: впевненість у володінні професійно необхідними якостями та здібностями, у тому, що професія відповідає покликанню; мотиви, засновані на інтересі до зовнішніх, другорядних ознак професійної діяльності [24].

Велику роль у виборі майбутньої професії відіграють і суспільні стереотипи, серед яких гендерні стереотипи є одними з найважливіших. Так, у суспільстві домінує уявлення про типовий «чоловічий образ професії», який включає набір якостей, пов'язаних із професійною компетентністю, раціональним мисленням та активною життєвою позицією, а також про типово жіночий, де головними критеріями є комунікативність, душевна теплота та емоційна підтримка. Тому, незважаючи на декларування «рівних можливостей» чоловіків і жінок в оволодінні тією чи іншою професією в нашій країні, серед значної частини все ще переважають стереотипні уявлення про «чоловічі» чи «жіночі» спеціальності [37].

На думку П. Шавіра, рівень професійної спрямованості особистості визначається тим, наскільки провідні мотиви вибору професії відповідають її об'єктивному змісту та сутнісним характеристикам. Високий рівень професійної спрямованості має місце тоді, коли людину приваблює і цікавить те, що є найважливішим у цій професії, в чому полягає її сутність і суспільне призначення. Свідченням низького рівня професійної спрямованості є те, що провідні мотиви вибору професійної діяльності відображають інтерес не стільки до неї, скільки до її зовнішніх, несуттєвих якостей [51].

Повнота професійної спрямованості означає різноманітність мотивів вибору професії. Вибіркове ставлення до професії зазвичай починається з появи приватних мотивів, пов'язаних з якимись сторонами змісту певної діяльності або зовнішніми атрибутами професії (кар'єрний ріст, престиж, соціальна значимість, матеріально-гігієнічні умови праці та ін.). Це означає, що професійна орієнтація базується на широкому спектрі потреб, інтересів, ідеалів і установок людини. Чим повніша професійна спрямованість, тим різноманітніше значення цього виду діяльності для людини та задоволення від реалізації певної мети [70].

1.3. Узагальнена характеристика творчого досвіду фахівців щодо професійного самовизначення в старшому шкільному віці

У Національній доктрині розвитку освіти України проголошено завдання формування самостійної та самодостатньої особистості, здатної до професійного розвитку, активної адаптації до сучасного ринку праці, творчої самореалізації. Ці завдання пов'язані з новими запитами суспільства щодо реформування української освіти та здійснюються на засадах гуманізації, що актуалізує проблеми особистісного та професійного самовизначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що проблема професійного самовизначення студентської молоді знайшла своє значення в теоретичних дослідженнях Г. О. Балла, І. Д. Беха, М. Й. Боришевського, Г. С.

Костюка, П. С. Перепелиці, В. В. Рибалки, В. А. Семиченка, О. В. Скрипченка та ін. Проблема психічної регуляції професійного самовизначення поступово визначилася в розробках таких психологів, як Є. О. Клімов, В. О. Моляко, В. Ф. Моргун, О. Г. Мороз, Д. Ф. Ніколенко, Н. А. Побірченко, В. В. Синявський, Б. О. Федоришин та ін. У своїх працях науковці (Г.О. Балл, П.С. Перепелиця, В. В. Рибалко) наголошують, що для людини важливим є формування активної професійної позиції, в якій через специфічну професійно-інформаційну діяльність вона перетворює себе, формується як суб'єкт професійного самовизначення. Таке традиційне бачення професійного самовизначення як вікового новоутворення відображено й в інших дослідженнях, де воно розглядалося як проблема підліткового віку (А.І. Войтко, В.А. Худін), як центральне психічне новоутворення ранньої юності (К.М. Варнавських, Р.Ф. Пасічняк, М.І. Піддячий, О.Л. Туриніна), як активна діяльність старшокласника, спрямована на самореалізацію, центральною ланкою якої є вибір професії (О.І. Вітковська [9], О.М. Павлютенков).

Проблемі організації та активізації професійного самовизначення школярів присвячена велика кількість вітчизняних досліджень, а саме: особливостям моделювання, психологічного супроводу професійного самовизначення школярів (Н. А. Побірченко), управління їх професійним самовизначенням (І.Д. Бех, В.М. Мадзігон, М.М. Тименко).

Таким чином, становлення висококваліфікованого, мобільного, активного та конкурентоспроможного фахівця можливе лише в умовах всебічного розвитку особистості, її здібностей і творчого потенціалу. Питання професійного самовизначення стає особливо актуальним у підлітковому та юнацькому віці.

Слід зазначити, що якщо в попередні десятиліття в основному досліджувалися проблеми, пов'язані з підготовкою учнів до вибору робочої спеціальності, то останнім часом вивчення проблем вибору професій школярами в умовах профільного навчання набуло особливого значення (Д.

Закатнов, О. Мельник, М. Піддячий, Н. Побірченко, І. Сотніченко та ін.). На думку вчених, які займаються проблемою самовизначення учнів у різних сферах життя, цей процес надто тривалий і характеризується «інфантильним і незрілим» ставленням дитини до власного майбутнього, недостатньо адаптованими здібностями та можливостями для включення у доросле життя, розбіжність між особистими очікуваннями та очікуваннями суспільства.

У сучасних дослідженнях проблеми професійного вибору старшокласників увага приділяється ознакам готовності старшокласників до професійного самовизначення (М.Є. Скиба), особистісному потенціалу їх професійної самореалізації (С.Д. Максименко, Л.З. Сердюк), обумовленості професійної самореалізації особистісними цінностями (О. І. Пенькова), технології побудови життєвих перспектив старшокласників (Н. Д. Володарська), а також акцент робиться на творчій самореалізації у толерантному освітньому просторі (Н.М. Атаманчук, С.П. Яланська).

Вибір професії з урахуванням вимог професійної діяльності до людини та її індивідуальних особливостей є найважливішою умовою успішного освоєння професії. Незнання змісту професійної діяльності та незадоволеність отриманою спеціальністю є однією з причин плинності кадрів, низької продуктивності праці та змін у трудовій діяльності. Свідомий вибір професії впливає на подальше життя, визначає успішність самореалізації, соціалізації, кар'єрного та професійного зростання. Розширення соціального простору життя, майбутнє входження в позашкільний соціум, потреба адаптації до змін зовнішніх умов, пошук і вибір шляхів побудови власного життя, визначення можливості здобуття подальшої освіти – все це створює стресову ситуацію, обтяжливі витрати енергії та можливе розчарування. Підлітки та юнаки ще не мають соціального досвіду, який би дозволяв їм адекватно реагувати на нові ситуації, спонукає використовувати засоби психологічного захисту, які часто спотворюють дійсність, але водночас створюють ефект емоційної стійкості [32].

Це може призвести до дезінтеграції особистості. Для пошуку оптимальної поведінки, вибору відповідного виходу з конфліктної ситуації, позбавлення від стресової ситуації та життєвих проблем необхідна психологічна підтримка в процесі професійного самовизначення. У працях М. Захарова, В. Симоненка, М. Тименка, Б. Федоришина обговорюються питання про необхідність формування в сучасних підлітків навичок самостійного пошуку та аналізу знань про різні види професійної діяльності.

У своїх роботах А.К. Маркова виділяє кілька типів самовизначення, а саме: життєве, особистісне, соціальне, професійне. Професійне самовизначення розуміється як довготривалий процес, основною метою якого є вибір майбутньої професії. На думку О. Арцишевської, самовизначення особистості як процес і результат визначення себе крізь призму власних якостей і властивостей, власної унікальності, відмінностей і схожості з іншими людьми, свого місця в світі [41].

Вітчизняні дослідники проблем профорієнтації (Г. Балл, В. Васильєв, О. Коберник, В. Рибалка, В. Синявський, М. Тименко, Б. Федоришин та ін.) наголошують на необхідності створення педагогічних ситуацій, які активізують профорієнтаційну діяльність учнів, у процесі якої вони не тільки намагаються досягти оптимальної відповідності між вимогами професійного середовища та індивідуальними особливостями, а й активно керують ним, змінюють його і водночас змінюють себе, своє ставлення до себе та навколишнього світу.

Слід зазначити, що такі теоретико-методологічні принципи розвитку дитини (І. Бех), які пояснюють процеси засвоєння історично сформованих суспільних форм діяльності, розкриваються шляхом переходу від зовнішніх, розширених, колективних форм діяльності до внутрішніх індивідуальних форм діяльності. Такий перехід забезпечується двома взаємопов'язаними процесами: вихованням як необхідним і цілеспрямовано організованим середовищем і діяльністю особистості, у процесі якої вона набуває досвіду поведінки і завдяки якій розвивається.

Тому модель підготовки учнів 8-9 класів до вибору профілю навчання в старшій школі має забезпечувати засвоєння ними історично вироблених форм професійної діяльності, у процесі оволодіння якими вони одночасно змінюють себе, своє ставлення до світу професійної праці та себе як суб'єктів майбутнього навчального профілю. Це й активна самостійна діяльність старшокласників у цілеспрямовано організованому професійному середовищі, що керується вчителем і спонукається внутрішніми суперечностями вікового розвитку особистості юнацького віку [55].

Виявляються такі протиріччя:

- між досягнутим рівнем розвитку та вимогами майбутнього профілю навчання;
- між необхідністю визначитися з вибором профілю навчання після закінчення 9 класу загальноосвітньої школи та несформованими професійними намірами повноцінного засвоєння змісту обраного профілю в майбутньому;
- між високими соціальними та професійними стандартами окремих навчальних профілів та усвідомленням своїх незначних особистісних та навчальних досягнень;
- між бажанням опанувати зміст профільної підготовки, пов'язаної з майбутньою професією, і опором активізації власної активності у визначенні свого професійного майбутнього;
- між вибором профілю навчання виключно за зовнішніми ознаками його привабливості та престижності та усвідомленням необхідності постійної роботи над собою тощо [11].

Враховуючи викладене, автори стверджують, що змістом формування готовності учнів 8-9 класів до вибору профілю навчання в старшій школі є самостійне конструювання ними можливості власної освітньої траєкторії, яке має гармонізувати їхнє ставлення до себе та обраного профілю навчання, як середовища розвитку особистості та майбутнього професійного зростання. Тому в системі профорієнтаційної роботи з учнями виділяють дві групи

завдань, які розкривають структурний зміст моделі підготовки учнів 8-9 класів до вибору профілю навчання в старшій школі. Одні з них спрямовані на вирішення задач, які розв'язує дитина в процесі самовизначення щодо профілю, а інші спрямовані на створення середовища професійного спрямування, обов'язково організованого педагогом і психологом, через яке вони направляють її діяльність і таким чином здійснюють керівництво цим процесом саморозвитку [13].

Зміст профорієнтаційної роботи в сучасній загальноосвітній школі має бути спрямований на створення середовища, в якому юнаки та дівчата самостійно формують своє ставлення до майбутнього профілю навчання та до професійного середовища, в якому норми, правила і положення визначають соціальні професійні стандарти діяльності пов'язаних з ним професій [20].

Майбутній профіль навчання, який обирає учень і який найбільш повно гармонізує протиріччя між його вимогами та власними можливостями, потребує двох обов'язкових елементів. А саме сформований образ «Я і майбутній профіль навчання», який орієнтується на систему знань про майбутній профіль навчання, вимоги до нього, та образ «Я в середовищі профільного навчання», як первинного уявлення про себе як майбутнього фахівця певної галузі професійної діяльності людини.

Для вирішення цієї проблеми автори вводять до структури розробленої моделі такі профорієнтаційні засоби, як професіографічна дослідницька діяльність старшокласників, що дає можливість старшокласнику самостійно здобувати необхідну професійну інформацію, індивідуальні та групові профконсультації, що забезпечать психологічний супровід під час первинного залучення старшокласників до майбутньої професійної діяльності через засвоєння змісту обраного освітнього профілю, профільних контрольних робіт у формі проектних і проектно-технологічних робіт, за допомогою яких учні випробують себе в різних видах діяльності [5].

Колектив науковців лабораторії трудового виховання і профорієнтації Інституту проблем виховання АПН України (Л.А.Гуцан, О.В.Мельник, О.Л.Морін, І.І.Ткачук, О.В.Скалько), які розуміють і усвідомлюють всі проблеми, з якими стикається кожен старшокласник, запропонував запровадити профорієнтаційні курси «Людина і світ професій» [30] та «Побудова кар'єри» [49].

Курс «Людина і світ професій» є обов'язковою і невід'ємною складовою допрофільної підготовки, зміст якого виступає системною основою узагальнення знань учня про світ професій і напрями профільного навчання у старшій школі.

Основними компонентами навчального матеріалу, який включає знання, уміння та навички з основ вибору учнями 8-9 класів, є три модулі:

- світ професій, що поєднує знання про види професійної праці людини та напрями профільного навчання у старшій школі;

- образ «Я», який поєднує знання про індивідуальні особливості учня, його можливості та бажання, напрями самовдосконалення до рівня вимог бажаного профілю навчання в старшій школі;

- технологія вибору профілю навчання, який поєднує знання правил вибору учнем майбутнього профілю навчання, його вміння проектувати та коригувати індивідуальну освітню траєкторію, аналізувати протиріччя та уникати виявлених помилок;

- профільні проби, які передбачають виконання проектних робіт із суспільного, гуманітарного, природничо-математичного, технологічного, художньо-естетичного та спортивного напрямів профільного навчання [30].

Формування особистісної готовності старшокласників до професійного вибору є важливим фактором професійного самовизначення та особистісного розвитку майбутнього фахівця. Особистісна готовність до вибору професії – це комплексне формування особистості, що базується на стійкій внутрішній мотивації до майбутньої професії, формуванні професійної перспективи, включає розвиток рефлексивних навичок і професійно важливих якостей і в

цілому визначає особистість як суб'єкта майбутньої професійної діяльності [66].

На думку А.О. Курбатової, структура готовності особистості до вибору професії включає наступні компоненти:

1) когнітивний компонент - уявлення про професію, її переваги та недоліки, про зміст професійної діяльності (предмет праці, мета, зміст, засоби тощо), знання про вимоги професії до особистості, методи і способи подолання, уявлення про сенс майбутньої професійної діяльності;

2) мотиваційно-цілепокладальний компонент – виражає позитивне ставлення до професії, мотиви вибору професії та рівень і комплексність постановки цілей щодо майбутньої професійної діяльності;

3) суб'єктно-особистісний компонент відображає розвиток процесів самосвідомості (самопізнання, самоаналізу, самооцінки, саморегуляції, саморозвитку), рефлексивних здібностей і професійно важливих якостей особистості [29].

Критеріями сформованості особистісної готовності старшокласників до вибору професії є:

1) сформованість уявлень про професію (усвідомлення учнями змісту професійної діяльності та вимог, яким має відповідати особистість);

2) розвиток рефлексивних здібностей (володіння методами самоаналізу і самопізнання), обґрунтованість та адекватність самооцінки професійно важливих якостей;

3) позитивний Я-образ і гуманістична спрямованість особистості;

4) наявність позитивної внутрішньої професійної мотивації;

5) сформованість і осмисленість професійних планів і життєвих перспектив, їх реальність і взаємоузгодженість [28].

Провідна роль у профорієнтаційній роботі з учнями належить вчителю та шкільному психологу. Одним із найважливіших аспектів роботи шкільного психолога є участь у профорієнтації та допомога учням зробити обґрунтований вибір професії. Зміст діяльності включає: виявлення інтересів

і схильностей учнів, спрямованості особистості, первинних професійних намірів та їх динаміки, виявлення соціальних установок і сприяння їх формуванню; при проведенні профорієнтаційних заходів залучення до профорієнтаційної роботи фахівців профорієнтаційних служб.

В. Гладкова стверджує, що одним із найважливіших напрямів підготовки молоді до вибору майбутньої професії є розвиток і вдосконалення профорієнтаційної роботи, яка включає:

- надання адекватних знань про зміст та умови професійної діяльності;
- формування уявлень про вимоги до якостей, здібностей і якостей експерта;
- діагностика індивідуально-психологічних особливостей та їх порівняння з вимогами до професійної діяльності, яка цікавить молоду людину. Відсутність такого роду знань негативно впливає на вибір або зміну професії в майбутньому [11].

За результатами численних досліджень науковці роблять висновок щодо старшокласників та їхніх батьків: для позитивного результату професійного самовизначення молоді необхідно здійснювати різноманітні профорієнтаційні заходи, до яких залучаються як самі учні, так і їхні батьки. Тобто, у професійній орієнтації, спрямованій на підготовку до професійного самовизначення, важливо показати учням необхідність вмотивованого вибору професії. Слід допомогти учням зрозуміти, що спонтанний вибір майбутньої трудової діяльності приносить розчарування людині, яка обирає професію.

Таким чином, встановлено, що більшість авторів під терміном «професійне самовизначення» вважають визначення людиною свого місця у світі професій, свідомий вибір професії та пошук особистісного сенсу професійної діяльності. Це важливий аспект загальної спрямованості особистості, що визначає вибір життєвого шляху; свідомо й емоційно виражена зорієнтованість особистості на певний вид і рід професійної діяльності; інтегральна риса особистості, яка характеризує ставлення людини

до обраної професії, що впливає на підготовку до професійної діяльності та успіх у ній. Аналізуючи різні підходи до концепції професійного самовизначення, автори розглядають соціологічний, психологічний, соціально-психологічний та педагогічний підходи. Виявлено, що для оцінки ефективності процесу підготовки старшокласників до професійного самовизначення використовуються критерії, які дають змогу визначити рівень їхньої готовності до вибору професії: когнітивний; мотиваційний та практичний компоненти.

Термін «професійний план» розуміється в психологічній літературі, як невід'ємна частина життєвого плану, в якому планується бажаний спосіб життя людини, тобто соціальний, професійний, сімейний статус, а також шляхи їх досягнення.

Аналіз теоретичних поглядів дослідників виявив, що під поняттям «професійна спрямованість особистості» розуміють провідну якість, що розвивається на основі певної системи знань і умінь, яка характеризується соціально-психологічними установками на певний вид трудової діяльності відповідно до потреб, інтересів, схильностей і мотивів діяльності особистості, яка виражає свою готовність до професійного вибору. Це система емоційно-ціннісних відносин, ієрархічна структура мотивів, які домінують і спонукають людину до їх здійснення у професійній діяльності.

Досліджуючи професійну спрямованість як якість особистості, автори виділяють в її структурі такі компоненти: задоволеність обраною професією, вибірковість, стійкість, самооцінка професійних навичок. Також в літературі є наступне виокремлення компонентів професійної спрямованості: емоційний (ставлення до професії), мотиваційний (мотиви вибору професії), вольовий (стійкість професійних намірів) та рефлексивний (професійна впевненість у собі); морально-ціннісний, інформаційний, емоційний, морально-вольовий, плануючий та контрольний-корекційний.

Аналіз теоретичних поглядів дослідників виявив, що виділено основні динамічні ознаки професійного самовизначення: уявлення людини про

обрану професію (вимоги, оплата, престиж) і власні можливості (здібності, нахили, знання, уміння, навички), які поступово інтегруються в уявлення про себе як суб'єкта професійної діяльності (в майбутньому і на даний момент) на всіх психологічних рівнях: когнітивному, емоційно-мотиваційному та поведінковому.

Традиційно чинники вибору професії прийнято поділяти на суб'єктивні та об'єктивні. До суб'єктивних відносяться інтереси (пізнавальні та професійні, інтерес до професії, нахили), здібності (психологічні якості, необхідні для успішного виконання певного виду діяльності), темперамент, характер. Тоді як до об'єктивних факторів належать рівень освіти (успішність у навчанні), стан здоров'я, знання світу професій та варіанти професійного вибору. Розглянуто п'ять функцій професійної спрямованості: інтегральну, системотвірну, цілепокладання, вибірковості, пошукову.

Теоретично встановлено, що виділено групи мотивів, які різною мірою пов'язані з професійною діяльністю: внутрішні мотиви, які безпосередньо пов'язані зі змістом професії і є результатом інтересу до неї, коли людину приваблює насамперед процес і безпосередні результати діяльності; професійна діяльність; мотиви, більш опосередковано пов'язані з професією і пов'язані з формуванням ставлення до неї в суспільстві: усвідомлення соціальної важливості професії, її репутації, значення; мотиви, пов'язані з різними потребами особистості, які можуть бути задоволені як у професійній діяльності, так і поза нею: потреба в самоствердженні, спілкуванні, досягненнях, домінуванні тощо; мотиви, що відображають різні сторони професійної самосвідомості особистості.

Таким чином, виявлено, що особистісна готовність до вибору професії – це комплексне формування особистості, яке базується на стійкій внутрішній мотивації до майбутньої професії, формуванні професійної перспективи, включає розвиток рефлексивних навичок і професійно важливих якостей і в цілому визначає особистість як суб'єкта майбутньої професійної діяльності.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В СТАРШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

2.1. Психологічний інструментарій дослідження професійного самовизначення особистості

Дослідження, яке проводилося, було розподілене на декілька етапів. Початковий етап включав розробку програми дослідження, вибір методів і їхню інтерпретацію. Другий етап, що становив основну частину, включав проведення діагностичних досліджень щодо професійного самовизначення старшокласників. На третьому етапі виконувалася обробка та аналіз отриманих результатів.

Психодіагностичне забезпечення професійної орієнтації має кілька завдань. Серед них - діагностика здібностей для визначення відповідності розвитку особистості вимогам програми професійної підготовки, діагностика індивідуально-психологічних особливостей для вибору або зміни професії, оцінка та рекомендації щодо розвитку позитивних тенденцій та корекція небажаних. При цьому важливо грамотно визначити психологічний зміст завдання та уточнити необхідний психологічний мінімум інформації для їх вирішення [16]. Психодіагностичне обстеження має за мету забезпечити стратегічну інформацію про особистість для можливості прогнозування та співставлення результатів з еталонами ефективної діяльності, такими як вимоги професійного навчання та діяльності.

Психологічна діагностика професійного самовизначення зосереджується на виявленні ключових індивідуально-психологічних

характеристик, що визначають психологічні можливості особистості. Ці характеристики безпосередньо впливають на вибір професії, успішність у професійному навчанні, працевлаштування та якість підготовки кадрів. Серед них: психологічні та психофізіологічні аспекти, мотиваційні складові, комунікативні здібності, емоційно-вольові характеристики, рівень інтелектуального розвитку та соціально-психологічні аспекти особистості.

Знаючи індивідуально-психологічні особливості учнів, можна більш цілеспрямовано організувати процес професійного самовизначення, а також проводити корекційні заходи для компенсації можливих недоліків. Регулярна й оперативна діагностика відіграє важливу роль у професійному розвитку особистості та сприяє акцентуванню уваги на її саморозвитку. Результати психодіагностичного обстеження мають значення не лише для формулювання психологічного діагнозу, але й для прогнозування розвитку особистості, її корекції та активізації. Фахівець з профорієнтації, маючи інформацію про індивідуально-психологічні особливості учнів, може передбачити їхню поведінку та реакції у процесі професійного самовизначення. Це дозволяє адаптувати свої дії та спосіб спілкування, а також підібрати відповідні поради та підтримку.

Перш ніж давати клієнту конкретні поради, професійний консультант повинен провести психологічний аналіз, щоб зрозуміти сутність психологічних проблем, які хвилюють клієнта. Для цього він опирається на результати індивідуальних розмов з клієнтом та спостереження за ним. Цей підхід можна реалізувати за допомогою психодіагностики, яка допомагає визначити актуальний рівень розвитку особистості. Результати психодіагностики також враховуються під час вибору методів корекційної та розвивальної роботи, спрямованої на підготовку до майбутньої професійної діяльності. Крім того, вони використовуються для контролю за розвитком індивідуальних психологічних особливостей, визначення обмежень у виборі професійної сфери, яка вимагає жорстких критеріїв, та для стимулювання

особистісного розвитку у підготовці до майбутньої професійної діяльності [53].

Відповідно до мети та завдань магістерської роботи, ми обрали комплекс психологічних методик для оцінки показників професійного самовизначення особистості. У експериментальному дослідженні взяли участь 25 осіб, студентів I-IV курсів Ізмаїльського державного гуманітарного університету, віком від 18 до 21 року.

Для дослідження психологічних особливостей професійного самовизначення старшокласників нами впорядковано психодіагностичний комплекс, до якого увійшли такі методики, як: анкета «Світ професій та мій професійний вибір» (Л.П. Федоренко); «Опитувальник виявлення мотивів професійного вибору» (Я.С. Сунцова); методика «Професійна готовність» (А.П. Чернявська); «Опитувальник професійних настанов» (І.М. Кондаков).

З метою дослідження когнітивного компонента професійного самовизначення старшокласників нами було використано анкету «Світ професій та мій професійний вибір» (Л.П. Федоренко) [66]. Цей опитувальник дозволив нам аналізувати різноманітні мотиви професійного самовизначення, такі як вплив батьків, друзів, вчителів, фахівців, успішне навчання, позашкільна робота, сімейні традиції, художня література, представники професій, масові медіа, герої кінофільмів та ситуаційні чинники.

Процес професійного самовизначення тісно пов'язаний з аналізом соціального визначення цього процесу, тому для дослідження уявлень старшокласників про те, як зовнішні чинники впливають на їх професійний вибір, ми скористалися «Опитувальником виявлення мотивів професійного вибору» (Я.С. Сунцова) [53] (див. Додаток А). За допомогою методики було проаналізовано різноманітні мотиви професійного самовизначення, включаючи бажання батьків, вплив товаришів та однолітків, рекомендації вчителя, думки фахівців, успіхи в навчанні, додаткову позашкільну роботу, сімейні традиції, літературні твори, представників професії, засоби масової

інформації, образи героїв кінофільмів та конкретні ситуаційні фактори. Психологічними детермінантами професійного самовизначення випускників є їхня особистість, розвиток самосвідомості та здатність до самопізнання. В цьому контексті були досліджені такі ключові аспекти самосвідомості, як особливості рефлексії, уявлення про себе та самооцінка. Рефлексія дозволяє особі свідомо будувати своє життя. Тому під час вивчення проблеми професійного самовизначення серед старшокласників важливо звернути увагу на формування їхньої здатності до рефлексії, оскільки у цьому віці учні розглядають широкий спектр впливу внутрішніх та зовнішніх чинників на їхні професійні вибори, здійснюють остаточний вибір та розробляють свій професійний шлях [57].

Для виявлення рівня розвитку готовності випускників шкіл до професійного самовизначення використовувалась методика «Професійна готовність», розроблена А.П. Чернявською [11] (див. Додаток Б), яка дозволила діагностувати автономність, інформованість, прийняття рішень та емоційне ставлення при виборі професії.

Методика включає 35 питань і призначена для осіб у віці 16-17 років з метою визначення рівня готовності до адекватного професійного вибору. Проведення може бути індивідуальним або груповим. Опитувальник складається з п'яти шкал: «автономність»; «інформованість»; «орієнтація в часі» (планування); «прийняття рішення»; «емоційне відношення». Питання на кожній з цих шкал розміщені у методиці у випадковому порядку.

У методиці враховані наступні шкали:

Автономність: визначається параметрами, такими як розуміння цілісності своєї особистості, бажання реалізувати свій потенціал у практичних діях, здатність мати глибокі знання та навички хоча б у одній області. Також оцінюється загальна орієнтація на успіх, вміння приймати відповідальність за власні дії, самостійно планувати вчинки та прогнозувати професійне зростання. Важливою є також активність у отриманні інформації та виборі професійного шляху, а також усвідомлення необхідності

компромисів між бажаннями та можливостями. Для виявлення ознак автономності важливо, щоб людина відчувала свою незалежність від батьків у справах, думках та діях.

Інформованість: визначається рівнем знань про різноманітні аспекти світу професій. Це охоплює знання про різні професії або групи професій, включаючи вимоги до кандидатів на певні посади, необхідність освіти та навичок для вступу в ці професії, а також способи підтримки та розвитку професійної кар'єри.

Для ефективного *прийняття рішень*, які б враховували всі аспекти ситуації та її перспективи, потрібно мати певні якості, здібності, знання та навички. Серед них важливі: допитливість та цікавість – бажання й вміння збирати та накопичувати інформацію; передбачливість – здатність передбачати проблеми та заздалегідь готувати альтернативи; здоровий глузд та проникливість – можливість співвіднести наявну інформацію з розглянутою проблемою та оцінити її; рішучість – готовність взяти на себе відповідальність за прийняте рішення та його наслідки; делегування повноважень – вміння ефективно розділити авторитет та відповідальність із колегами; планування - вміння розробити для колективу реальний, конкретний та дієвий план вирішення проблеми; оцінка ризику – можливість оцінити потенційний ризик ухваленого рішення; відповідальність за ризик – здатність взяти на себе відповідальність за ризик та його наслідки; контроль – здатність отримати у процесі вирішення проблеми саме той результат, який планувався.

Планування, визначене також як «орієнтація у часі», включає стратегічне розглядання часової перспективи у сфері професійного життя: від розмірковування «Ким я хочу стати?», «Де я буду навчатися?», «Яка буде моя перша робота та мої подальші перспективи?», до вивчення шляхів та засобів досягнення ближчих життєвих цілей, таких як ознайомлення з сферою, експерименти, самоосвіта, а також оцінка можливих зовнішніх перешкод, особистих можливостей та альтернативних варіантів. Цей аспект

також включає здатність аналізувати ключові події у житті та кар'єрному розвитку, такі як вступ до навчального закладу, вибір та зміна роботи тощо.

Емоційний компонент професійної готовності відображає загальний настрій особистості і тісно пов'язаний з емоційним аспектом зрілості, що виявляється у позитивному емоційному стані, стабільності емоцій та здатності переносити невдачі. Недостатнє емоційне відчуття часто свідчить не про надмірну раціональність, а про відсутність значущості ситуації прийняття рішень для людини[11].

Із метою дослідження професійних настанов випускників шкіл нами був використаний «Опитувальник професійних настанов», запропонований І.М. Кондаковим, який дозволив діагностувати особливості професійних настанов старшокласників. Опитувальник був створений на основі методики «Шкала зрілості професійних установок» Дж. Крайтса з метою дослідження готовності молоді людини до прийняття важливих професійних рішень. Автор вважає, що ця готовність визначається як об'єктивними вимогами ситуації професійного вибору, так і особистим досвідом розв'язання життєвих завдань.

Таким чином, опитувальник призначений для виявлення індивідуальних особливостей професійних настанов старшокласників, які знаходяться в складній ситуації вибору професії. Відповіді, надані респондентом, аналізуються з використанням ключа, що дозволяє визначити особливості професійних настанов старшокласників на підставі п'яти шкал. Перша шкала – «рішучість - нерішучість професійного вибору» - виявляє ступінь нерішучості, невпевненості та затруднень у прийнятті рішення про професійну кар'єру. Друга шкала – «імпульсивність - раціоналізм професійного вибору» - визначає рівень раціональності та обґрунтованості у виборі професії. Третя шкала – «реалізм - оптимізм щодо професійного вибору» - оцінює схильність до ідеалізації та оптимізму у відношенні до обраної професії. Четверта шкала – «занижена самооцінка - завищена самооцінка» - відображає віру у власні сили та готовність подолати

труднощі, а також ступінь реалізації раніше невдалих досвідів. П'ята шкала – «незалежність - залежність у професійному виборі» - показує рівень самостійності та соціальної зрілості в процесі прийняття професійних рішень.

2.2. Характеристика особливостей професійного самовизначення старшокласників

На основі нашого теоретичного аналізу поглядів на трактування поняття «професійне самовизначення» серед старшокласників ми встановили основні прояви цього явища. Одним з ключових аспектів особистісного розвитку підлітків є їхня професійна спрямованість. Ця спрямованість формується як результат соціально-морального, професійного та особистісного самовизначення, а також через навчально-професійну діяльність. У ранньому юнацькому віці молоді люди тільки починають розбиратися у власній ідентичності, випробовують нові соціальні ролі та формують свої уявлення про себе.

Отже, у нашому дослідженні ми провели емпіричне дослідження когнітивного компонента професійного самовизначення випускників шкіл, що включало наступні аспекти: перш за все, ми вивчали їхню обізнаність щодо світу професій в цілому та конкретно обраної професії, а також вимог до особистості фахівця. Другий аспект стосувався мотивації, зокрема впливу зовнішніх мотивів на їхній вибір професії. Також ми досліджували розвиток рефлексії, становлення самооцінки та ясність їхньої «Я-концепції». Для цього ми використали анкету «Світ професій та мій професійний вибір» (Л.П. Федоренко), а також «Опитувальник виявлення мотивів професійного вибору» (Я.С. Сунцова), щоб детально дослідити уявлення старшокласників про світ професій та тенденції їхніх професійних виборів.

Результати дослідження уявлень старшокласників про світ професій за анкетною «Світ професій та мій професійний вибір» (Л.П. Федоренко) показали (Див.табл.2.1), що високий рівень знань про сучасні професії в 44% (11 осіб) досліджуваних. Ці респонденти виявляють прагнення до опанування декількох напрямків професійної діяльності та їх поєднання в своїй подальшій роботі (наприклад, акторське мистецтво й менеджмент з продажів, юриспруденція й психологія, менеджмент з туристичної діяльності та відеоблогер). Старшокласники примірюють на себе різні варіанти вибору майбутньої професії. Ці респонденти вже визначили найбільш привабливі для них професії та здійснюють активний цілеспрямований пошук інформації щодо специфіки бажаного фаху. Вони дізнаються про можливості й варіанти власного вступу в різні навчальні заклади освіти України для набуття необхідної кваліфікації.

Таблиця 2.1.

Дані рівня уявлень щодо специфіки різних професій старшокласників за анкетною «Світ професій та мій професійний вибір» (Л.П. Федоренко)

Рівень	Кількість осіб	Показник у %
високий	11	44
середній	12	48
низький	2	8

Середнього рівня розвитку уявлень щодо специфіки різних професій досягла майже половина (48% - 12 осіб) старшокласників. Вони усвідомлюють реалістичний зміст посадових обов'язків фахівців у різних професіях і вже чітко визначили одну або декілька пріоритетних спеціальностей для себе. Досліджувані ставляться до свого професійного вибору як до першого важливого кроку в житті, але ще розглядають його як рішення, яке може бути змінене протягом наступних років. Респонденти активно зосереджуються на розширенні своїх можливостей для вступу на «престижні» спеціальності та на отримання бюджетного навчання.

Досліджувані мало виявляють інтерес до інших професій, оскільки впевнені, що вже обрали свою майбутню кар'єру. Вважаємо, що високий рівень упевненості цих старшокласників у своєму професійному виборі може призвести до обмеження їх можливостей для вибору професії та подальшого розвитку кар'єри в умовах швидких змін на сучасному ринку праці.

Результати дослідження показників рівня уявлень щодо специфіки різних професій старшокласників за методикою схематично наведено у вигляді діаграми (див. Рис.2.1.)

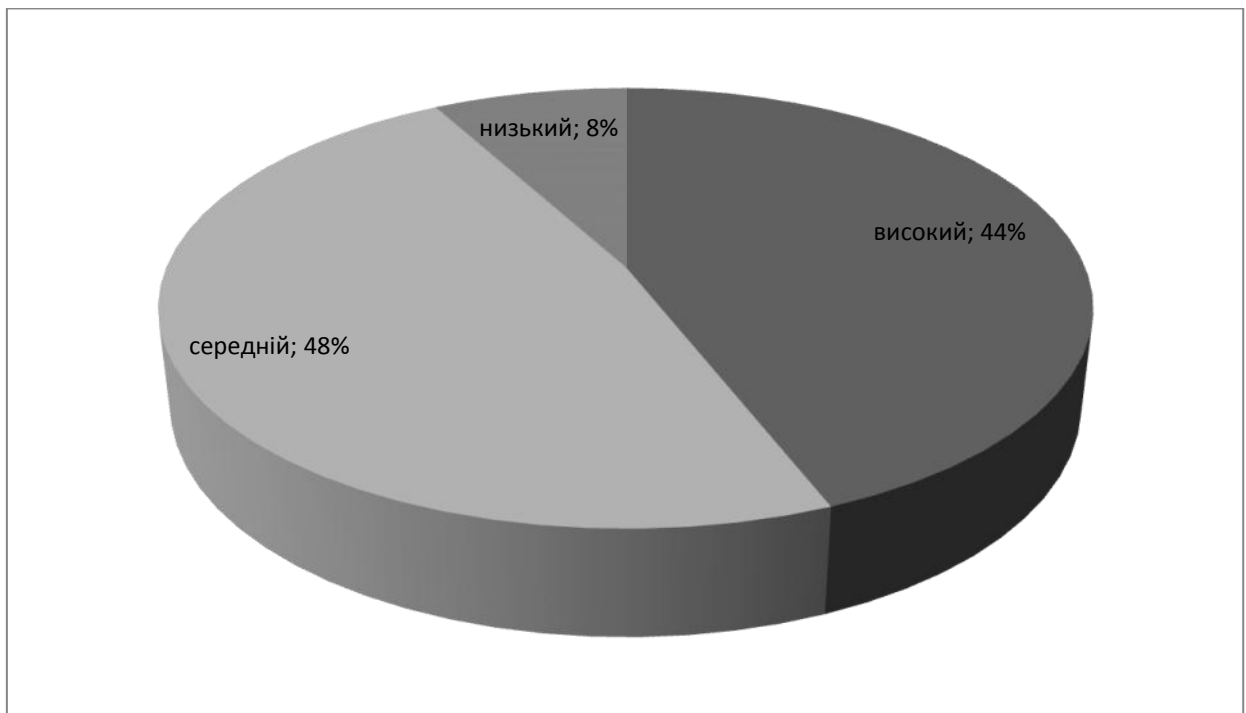

Рис.2.1. Показники обізнаності щодо специфіки різних професій респондентів за анкетною «Світ професій та мій професійний вибір» (Л.П. Федоренко)

Низький рівень усвідомлення змісту та вимог різних професій серед старшокласників нами було виявлено в 8% (2 особи) респондентів. Вони мало думають про свій майбутній шлях і переважно зосереджені на моменті теперішнього в житті. Їхні спроби здобути інформацію про різні кар'єрні напрями обмежені і ситуативні. При виборі свого майбутнього фаху вони переважно керуються прикладами успішних дорослих, які досягли

матеріального достатку серед своїх знайомих та родичів. Однак ці старшокласники майже не порівнюють свої власні професійні здібності з вимогами обраної професії і дуже мало задумуються над суттєвими аспектами своєї майбутньої кар'єри. Ці старшокласники виявляють інфантильність, довіряючи вибору професії батькам, і ставляться до майбутньої роботи як до неприємної соціальної обов'язковості або обирають альтернативний шлях життя, не плануючи працювати.

Таким чином, результати за анкетною «Світ професій та мій професійний вибір» (Л.П. Федоренко) показали, що більшість респондентів мають середній та високий рівень усвідомлення змісту та вимог різних професій, але є старшокласники, які показали низький рівень розвитку уявлень щодо специфіки різних професій, що потребує психологічного супроводу.

Для виявлення впливу значущих інших на вибір випускниками своєї майбутньої професії нами було використано «Опитувальник виявлення мотивів професійного вибору» (Я.С. Сунцова) (Додаток А). Результати проведеного дослідження презентовано в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Результати дослідження уявлення школярів про вплив зовнішніх чинників на їх професійного самовизначення за методикою «Опитувальник виявлення мотивів професійного вибору» (Я.С. Сунцова)

Параметри зовнішніх мотиваторів	Кількість осіб	Показник у %
Бажання батьків	4	16
Товариші, однолітки	6	25
Вплив вчителя	3	12
Рекомендації фахівців	2	8
Успішне засвоєння шкільних предметів	5	20
Позашкільна робота	0	0
Сімейна традиція	0	0
Художня література	0	0

Представники професій	2	8
Засоби масової інформації	1	4
Герої кінофільмів	0	0
Ситуативні чинники	2	8

Результати, проведеного нами дослідження за методикою «Опитувальник виявлення мотивів професійного вибору» (Я.С. Сунцова) наведено у вигляді гістограми (див.Рис.2.2.)

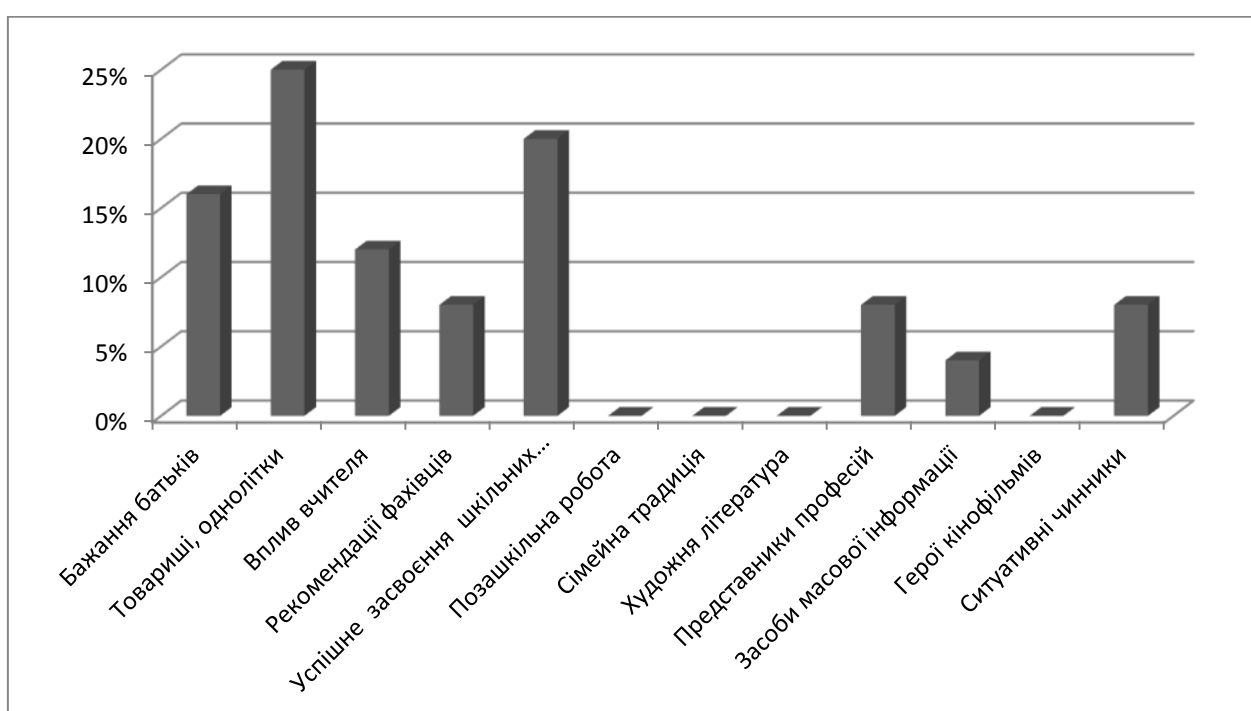

Рис.2.2. До характеристики параметрів зовнішніх мотиваторів вибору професії респондентів згідно «Опитувальника виявлення мотивів професійного вибору» (Я.С. Сунцова)

В результаті аналізу даних дослідження за методикою «Опитувальник виявлення мотивів професійного вибору» (Я.С. Сунцова), було виявлено, що серед значущих інших найбільшою мірою на вибір старшокласниками своєї майбутньої професії впливають друзі, однолітки в 25% (6 осіб) старшокласників. Це бажання зберегти теплі та романтичні зв'язки, спільні життєві інтереси з друзями та потреба в підтримці під час подальшої професійної освіти. Наступним мотивом вступу на певну спеціальність

виявлено самоаналіз результатів своєї поточної успішності (20% - 5 осіб). За отриманими даними, було виявлено, що серед значущих зовнішніх мотиваторів вибору своєї майбутньої професії старшокласники відзначають вплив батьків (16% - 4 особи). Для учасників дослідження вплив батьків має велике значення, особливо через матеріальну та соціальну залежність від них. У них обмежений досвід протистояння маніпуляціям дорослих та недостатня готовність захищати свою думку. Водночас респонденти висловлювали розчарування, коли батьки не підтримували їх у виборі романтичних, але соціально нестабільних професій, наприклад, майстра тату, флориста чи поета. Вплив вчителя відзначали (12 % - 3 особи) старшокласників, що означає високу значущість порад авторитетних для них вчителів щодо обрання іншої, ніж педагогічна, професія, в якій вони зможуть досягти значних звершень. Рекомендації фахівців, переважно психологів, що працюють в школі вплинули на професійне самовизначення 8 % (2 особи) досліджуваних, а також представники професій у 8 % (2 особи) та ситуативні чинники для 8 % (2 особи) старшокласників стали додатковими чинниками, які лише підтвердили їх власні, внутрішні мотиви. Ми вважаємо, що позитивним аспектом самовизначення цих учнів є їхня альтруїстична мотивація. Однак негативними рисами їх вибору професії є його імпульсивність, що призводить до нестійкості, а також поверхневе порівняння власного вибору з наявними здібностями та соціальними можливостями.

Засоби масової інформації впливають на вибір професії у 4% (1 особа) учнів старших класів, тобто, засоби масової інформації (YouTube, соцмережі), які безпосередньо пов'язані з поінформованістю підлітка про професії і етапи їх освоєння. Через них старшокласники отримують уявлення про громадську думку щодо різних професій, їхню престижність, популярність і інші аспекти. Досліджувані вивчають різноманітні медійні та інтернет-ресурси, включаючи ті, що містять суперечливу інформацію, тому вони можуть критично оцінювати зміст різних професійних матеріалів. На

формування мотивації досліджуваних старшокласників не впливають приклади з художньої літератури, відомі фахівці різних галузей серед сучасних українців, сімейні традиції, герої фільмів-блокбастерів. Як зазначають самі досліджувані, вони дуже мало довіряють тим прикладам, які показують ЗМІ, і розрізняють медійну «казкою» та реальне життя. Тому в питаннях професійного самовизначення респонденти усвідомлено прагнуть робити власний вибір професії, а не наслідувати соціально бажані стандарти поведінки. Вони відображають гострі переживання з приводу драматичних подій у своєму минулому, які впливають на їхні майбутні кар'єрні амбіції.

Успішність досягнення своїх майбутніх цілей старшокласниками значною мірою залежить не лише від того, наскільки вони створюють чіткі та реалістичні життєві плани, але й від їхньої готовності реалізувати ці плани. Для виявлення цього психологічного утворення нами було використано методику «Професійна готовність» (А.П. Чернявська). Результати проведеного дослідження презентовано в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Результати дослідження професійної готовності старшокласників за методикою «Професійна готовність» (А.П. Чернявська)

Показники професійної готовності старшокласників	Рівні	Респонденти (кількість осіб), показник у %
Шкала «Автономність»	Високий рівень	11/44%
	Середній рівень	14/56%
	Низький рівень	0/0%
Шкала «Інформованість»	Високий рівень	6/ 24%
	Середній рівень	17/ 68%
	Низький рівень	2/ 8%
Шкала «Прийняття рішення»	Високий рівень	9/ 36%
	Середній рівень	15/60%
	Низький рівень	1/ 4%

Шкала «Планування»	Високий рівень	8/32%
	Середній рівень	14/56%
	Низький рівень	3 /12%
Шкала «Емоційне ставлення»	Високий рівень	11/44%
	Середній рівень	12/ 48%
	Низький рівень	2 /8%

Результати методики «Професійна готовність» розподіляються по шкалам наступним чином. Шкала «Автономність» має такі показники: високий – 11 осіб (44%); середній – 14 осіб (56%); низький – 0 осіб. Переважає середній показник автономності. Це свідчить про те, що більшість учасників дослідження мають прагнення до самостійності, реалізації власних можливостей і здібностей, проявляють достатню ініціативність. Однак вони іноді можуть зіткнутися з труднощами, пов'язаними з нестачею досвіду та навичками у визначенні власних цілей і впливами ззовні. Ці старшокласники усвідомлюють свій професійний вибір як власний, який відповідає їхнім уявленням про себе, але виявляють не дуже конкретизовану готовність реалізувати його у подальших практичних діях. Вони надають собі більше значення, оскільки розуміють себе як суб'єкта планування власного професійного майбутнього та активно переглядають та модифікують свої плани, щоб забезпечити їх відповідність поставленим кар'єрним цілям.

Шкала «Інформованість»: високий – 6 осіб (24%); середній – 17 осіб (68%); низький – 2 особи (8%). 68% (17 осіб) учасників дослідження мають середній показник за даною шкалою, що вказує на недостатню інформованість студентів про особливості майбутньої професії. Хоча респонденти мають базові знання, їм не вистачає глибокого розуміння особливостей їхнього фаху, різних варіантів кар'єрного розвитку та можливостей для навчання.

Ті, хто має високий рівень цього показника, переосмислюють свої рішення щодо подальшої навчально-професійної діяльності з урахуванням

своїх уявлень про ідеальне професійне майбутнє на тривалий термін. Вони також розмірковують про необхідні професійні навички для досягнення своєї кар'єри. У своїх роздумах досліджувані також знову оцінюють можливості інших споріднених галузей для виявлення свого особистісного потенціалу в умовах роботи.

Шкала «Прийняття рішень»: високий рівень виявлено у 9 осіб (36%); середній у 15 осіб (60%); низький рівень показав 1 (4%) респондент. Більшість старшокласників у вибірці демонструють середні показники за шкалою. Це свідчить про те, що вони ще не мають достатньо розвинутої навички вибору серед кількох альтернатив і уміння приймати рішення в умовах невизначеності. Сучасний світ пропонує безліч кар'єрних можливостей, навіть в межах однієї спеціальності.

Ті, хто має високий рівень цього показника, чітко розробляють своє ідеальне професійне майбутнє в найближчій і, частково, середньої життєвій перспективі. Вони розуміють необхідність самостійної праці над розвитком власної професійної компетентності, розробляють різноманітні плани для пошуку роботи та кар'єрного росту після закінчення професійної підготовки.

Шкала «Емоційне ставлення»: високий– 11 осіб (44%); середній– 12 осіб (48%); низький– 2 особи (8%). Професійне самовизначення — це довготривалий процес, який пов'язаний з багатьма завданнями, сумнівами, ризиками та труднощами. Тому важливе емоційне ставлення людини до всього процесу, її залученість та зацікавленість у досягненні результату. У даній вибірці ми спостерігаємо практично однаковий рівень середніх та високих показників за шкалою «Емоційне ставлення». Це свідчить про наявність певних переживань стосовно професійного становлення у частини вибірки, а також про велике зацікавлення та надії щодо цього процесу у інших.

Аналіз кількісних та якісних даних щодо готовності старшокласників до вибору професії дозволяє зробити висновок, що вони в цілому самостійно обирають свою майбутню професію та усвідомлюють вплив значущих

факторів на цей вибір. Учні старших класів успішно формують власні уявлення про необхідні якості для успішного виконання обраної професії і ретельно розглядають свої рішення щодо фахової підготовки, а також аналізують життєві ресурси, необхідні для подальшої кар'єри. Однак у них відбувається недостатній розвиток здатності до чіткого й детального планування свого професійного майбутнього з плином часу. Упродовж ранньої юності молоді люди все більше усвідомлюють соціальну значущість своєї праці та розвивають ціннісне ставлення до неї. Це дозволяє їм подолати власні негативні переживання щодо невпевненості в собі та формує позитивне емоційне ставлення до свого «професійного Я».

Для уточнення професійних настанов досліджуваних при виборі майбутньої професії нами було застосовано «Опитувальник професійних настанов» (І.М. Кондаков). За інтерпретацією автора цієї методики, високі показники за кожної шкалою оцінюються в 0-3 бали, середні - в 4-6 балів, низькі - відповідно, в 6-8 балів (рішучість, раціоналізм, оптимізм, незалежність). Результати проведеного емпіричного дослідження наведено в таблиці 2.4

Таблиця 2.4.

Результати дослідження професійних настанов старшокласників за методикою «Опитувальник професійних настанов» (І.М. Кондаков)

Показники професійних настанов старшокласників	Рівні	Респонденти (кількість осіб), показник у %
Шкала «рішучість - нерішучість»	Високий рівень	20/80%
	Середній рівень	2/8%
	Низький рівень	3/12%
Шкала «раціоналізм - імпульсивність»	Високий рівень	8/ 32%
	Середній рівень	11/ 44%
	Низький рівень	6/ 24%
Шкала «оптимізм - реалізм»	Високий рівень	8/ 32%
	Середній рівень	15/60%

	Низький рівень	2/ 8%
Шкала «незалежність залежність»	Високий рівень	16/64%
	Середній рівень	8/32%
	Низький рівень	1 /4%

Як видно з наведеної таблиці 2.4, досліджувані старшокласники, які виявляли переважно низький рівень рішучості (12% - 3 особи), розглядають різні напрями професійної підготовки як альтернативні засоби побудови бажаної кар'єри. До середнього рівня розвитку цього утворення було зараховано незначну кількість респондентів (8% - 2 особи), які обрали свою майбутню професію, але усвідомлюють, що можливості обраної галузі праці для задоволення їх матеріальних потреб та потреб в підвищенні соціального статусу є незначними.

Високий рівень було виявлено в 80% (20 осіб) респондентів, які вважають, що обрали професію «за покликанням» та виявляють готовність протистояти соціальним труднощам для життєствердження свого вибору.

Низький рівень раціональності професійного самовизначення в 24% (6 осіб) випускників шкіл виявляються в тому, що вони мало замислюються над змістовними аспектами обраного фаху та власним ставленням до нього. Досліджувані з середнім рівнем цього утворення (60% - 15 осіб) намагаються узгодити власні життєві інтереси й обрати таку професію, яка дасть їм можливість повною мірою реалізувати себе та забезпечить набуття матеріальних статків, непересічну кар'єру. Респонденти з високими показниками раціоналізму (32% - 8 осіб) здійснюють варіативне прогнозування своєї кар'єри в умовах ринку праці, що швидко змінюється. Вони враховують не лише особистісні, але й соціальні ресурси, які можуть залучити для реалізації професійного самовизначення.

Опитувані старшокласники з низьким рівнем реалізму (високий

невиправданий оптимізм) (8% - 2 особи) мало замислюються над власною придатністю до обраної професії, утворюють тільки позитивний варіант свого професіогенезу, усвідомлено відкладають неприємні думки про можливість невдачі при вступі до бажаної спеціальності на майбутнє, покладаються на допомогу батьків, розглядають можливість вступу на інші, суміжні спеціальності й подальшої зміни обраного фаху засобами складання академічної різниці.

Досліджувані з середнім рівнем розвитку реалізму (60% - 15 осіб) досить чітко розраховують свої можливості вступу на бажані спеціальності, прогнозують успішність подальшого професійного навчання. Але їх плани щодо подальшої кар'єри є надміру оптимістичні. Досліджувані переконані в тому, що соціальні умови відповідатимуть їхнім потребам найбільш оптимальним чином. Вони аналізують свої стрижневі професійні здібності, рівень володіння профільними предметами та відповідність не лише вимогам закладів вищої освіти, але й вимогам подальшої професійної кар'єри.

Респонденти з високим рівнем реалізму (32% - 8 осіб) вже набули здатності чітко прогнозувати ті соціальні перешкоди, які можуть виникнути на різних етапах їх кар'єри та замислюються над тим, які життєві ресурси та яким чином необхідно залучити для попередження або подолання цих перешкод.

Тільки 4% (1 особа) старшокласників у нашому дослідженні проявили низький рівень самостійності у професійному самовизначенні, демонструючи відсутність ідентичності та власної життєвої позиції. Ці учні не в змозі протистояти впливові батьків і не мають необхідних соціальних ресурсів, таких як навчальні компетенції з профільних предметів для успішного проходження істиків або фінансових можливостей для оплати контрактного навчання. Вони проявляють мало зацікавленості у змісті своєї майбутньої професійної діяльності і планують продовжувати навчання разом із друзями, щоб зберегти важливі для них неформальні зв'язки і мати можливість

спілкуватись з однолітками і надалі.

Середній рівень досліджуваного утворення було виявлено в 32% (8 осіб) учнів, які прислуховуються до порад значущих інших, однак в найближчі роки прагнуть зробити власний вибір професії, усвідомлюють вплив значущих інших, зокрема батьків, на власне професійне самовизначення. При цьому вони намагаються зробити компромісний вибір професії: віднайти таку галузь праці, яка дасть можливість певною мірою реалізувати власні здібності та професійні інтереси і водночас не розчарує батьків.

Високий рівень незалежності у виборі професії виявлено в 64% (16 осіб) опитуваних, які не слідують порадам інших людей, а аналізують успішні приклади автономного самовизначення однолітків та юнаків старшого віку, обирають професію, що відповідає їх схильностям та життєвим інтересам. Значущих інших - переконують в правильності власного вибору, утворюють автономні, особистісно значущі плани власної професійної самореалізації. При цьому досліджувані планують подальшу роботу за фахом таким чином, щоб задовольнити і інтереси значущих інших (матеріально допомагати родині, працювати таким чином, щоб батьки могли пишатись сином/донькою тощо).

Аналіз результатів дослідження професійних настанов старшокласників дав можливість констатувати, що в процесі професійного самовизначення більшість респондентів виявляють високий рівень рішучості та незалежності, середній рівень раціональності, реалізму, але було виявлено старшокласники з низьким рівнем цих утворень, що потребує профконсультації психолога.

РОЗДІЛ III. ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД

3.1. Організація професійного консультування: види, напрями та форми

Адаптація вітчизняних умов до світових стандартів призводить до впровадження ряду змін, що охоплюють усі сфери життєдіяльності суспільства. В Україні, яка йде шляхом євроінтеграції, виникає низка проблем у галузі професійної орієнтації молоді, вирішення яких є важливим для розвитку кожного громадянина та країни в цілому. Тому останнім часом тема професійної орієнтації школярів стала надзвичайно актуальною, оскільки поряд із вже існуючими чинниками, які ускладнюють визначення професійної належності, з'являються й інші. Серед них - підвищення впливу соціальних факторів, поява нових професій, не завжди зрозумілих громадянам, та збільшення жорсткості вимог до кандидатів на певні посади через конкуренцію [23].

Сучасний світ та його професійно-ділова сфера вимагають від молодого покоління максимального використання власних ресурсів і виявлення сильних сторін особистості для досягнення цілей ефективно та економічно. Вміння самопізнання дозволяє визначити пріоритети, вибрати напрямок розвитку та оптимізувати використання часу та зусиль. Сучасні умови вимагають ініціативності, мобільності, відповідальності, а також здатності до саморозвитку та постійного вдосконалення. Шкільний період є сприятливим для набуття необхідних знань, навичок та формування цінностей, які допоможуть в подальшому житті та кар'єрному зростанні.

За З.В. Охріменко, основна специфіка профорієнтаційної технології полягає у врахуванні позиції старшокласника щодо його професійного самовизначення. З цієї точки зору важливо враховувати інтереси, можливості, здібності та потенціал учня, а також поважати його автономію та індивідуальність, які мають бути у центрі процесу профорієнтації. В таких умовах взаємодія з учнем у сфері профорієнтації полягає у спрямованості з орієнтації на самоорієнтування, з розвитку на саморозвиток та з визначення на самовизначення [42].

На законодавчому рівні існує низка документів, які регламентують профорієнтаційну діяльність практичного психолога в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО): Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII, Закон України «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 р. № 463-IX, Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, Концепція Нової української школи, Концепція профільного навчання у старшій школі. Робота практичного психолога психологічної служби ЗЗСО організована у відповідності до листа Інституту модернізації змісту освіти від 27 липня 2020 р. № 22.1/10-1495 «Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти на 2020/2021 н. р.», де зазначено, що фахівцям психологічної служби рекомендовано вести факультативні курси, упровадження яких, забезпечує підвищення психологічної культури всіх учасників освітнього процесу. Навчальна діяльність як форма активного

співробітництва між психологом і здобувачами освіти спрямована на удосконалення, розвиток та формування підростаючої особистості [34].

Професійна консультація - це система спеціалізованих заходів, спрямованих на вивчення та оцінку індивідуально-психологічних особливостей, інтересів та здібностей особистості з метою надання кваліфікованих порад щодо вибору чи зміни професії та працевлаштування. У загальному розумінні, професійна консультація означає спеціальну діяльність з психологічної підтримки, спрямовану на активізацію, розвиток та усвідомлення особистістю тих якостей, що впливають на її професійне самовизначення [40]. Основна мета професійної консультації полягає в допомозі особі усвідомити її особистісні особливості, інтереси, схильності та мотиви, що впливають на вибір професії. Також важливо зрозуміти потреби та можливості на ринку праці, а також надати обґрунтовані рекомендації щодо професійного шляху та вибору способів навчання і сфери діяльності. Іншими словами, мета полягає в тому, щоб знайти оптимальний шлях, який відповідав би особистісним особливостям та потребам у сфері професійного розвитку.

Психологічний супровід у процесі професійного самовизначення та розвитку особистості має за мету не лише надання своєчасної допомоги та підтримки, але й навчання особистості самостійно подолувати труднощі цього шляху, відчувати відповідальність за власне професійне становлення та допомогу у формуванні повноцінної індивідуальності, яка володіє своїм професійним життям. У професійній консультації важливо змістити увагу з моменту вибору професії на підготовку до неї через правильну оцінку природних здібностей та цілеспрямоване формування необхідних характеристик та якостей особистості [50].

Організація психологічного супроводу професійного самовизначення старшокласників, яка є основою профорієнтаційної роботи з ними за Н. Мирончук, охоплює різні напрями діяльності психолога з учнями. До них входять діагностичний напрям, який спрямований на виявлення інтересів,

здібностей та потреб старшокласників. Інформаційно-змістовий аспект передбачає створення інформаційного середовища, щоб учні засвоїли знання про професійні сфери, вимоги до фахівців, особистісні якості для успішної професійної діяльності та потреби суспільства в кадрах. Мотиваційно-стимулюючий аспект спрямований на підтримку учнів у саморозвитку та формування цінності професійних цілей. Діяльнісно-практичний аспект полягає в створенні умов для виявлення та розвитку потенціалу учнів у діяльності, їх духовного, фізичного та морального потенціалу, а також набуття відповідних навичок і навчання самовдосконаленню відповідно до професійних вимог[35].

Отже, психологічний супровід - це система психологічної підтримки, що охоплює діагностику проблеми, надання інформації про неї та можливі шляхи її вирішення, консультування на етапі ухвалення рішення та впровадження його. У процесі супроводу, що протікає в часі, можна виділити три основні компоненти: діагностика, яка становить основу для постановки цілей; використання методичних засобів; аналіз проміжних і кінцевих результатів з метою коригування роботи. Важливо зазначити, що в структурі профорієнтації входять такі елементи, як профінформація, профдіагностика, профконсультація, профадаптація, профвідбір і переорієнтація [42].

Проведення професійної консультації включає два етапи - першу профконсультацію і більш детальну, глибоку профконсультацію. Перша профконсультація - це форма консультування, яка зазвичай відбувається у груповій формі, під час якої надаються основні вказівки з вибору професії, розглядається різноманіття професій та обговорюються особисті інтереси та схильності. Результатом першої профконсультації є розробка професійного плану для учасника, а також підвищення його усвідомленості та відповідальності за вибір. Глибока профконсультація базується на детальному аналізі різних аспектів особистості людини: її інтересів, схильностей, стану здоров'я, фізичного розвитку, рівня уваги, типу мислення,

особливостей характеру тощо. При цьому враховується думка вчителів та батьків, успішність у навчанні і особливості референтної групи.

До основних форм професійного консультування відносять індивідуальну і групову консультацію. Індивідуальна консультація — орієнтована на безпосередню взаємодію профконсультанта з оптантом (суб'єктом професійного самовизначення). Індивідуальна професійна консультація дає можливість максимально зосередитися на тих проблемах, які є індивідуальними перешкодами в професійному самовизначенні та становленні конкретної особистості. Методами індивідуального консультування є: бесіда, інтерв'ю, діагностика, тощо [57].

Основними завданнями професійного консультування є:

– Уточнення (розкриття) профорієнтаційної проблеми клієнта. Це включає прослуховування клієнта та спостереження за ним з метою визначення проблеми. Застосування спеціальних методів дозволяє консультанту зрозуміти суть проблеми.

– Інформування клієнта про сутність його проблеми, реальний рівень її серйозності та причини її виникнення. Консультант аргументовано пояснює клієнту суть його проблеми і пропонує шляхи її вирішення.

– Вивчення особистості клієнта психологом-консультантом з метою з'ясування рівня розуміння клієнтом своїх проблем і готовності до їх вирішення. Це дозволяє сформулювати поради та рекомендації для клієнта щодо оптимального вирішення проблеми, враховуючи його індивідуальні особливості та специфіку розуміння проблеми психологом. Рекомендації повинні бути зрозумілими, лаконічними та реалізованими у реальних умовах життя клієнта, під контролем з його боку.

Щодо методології проведення професійної консультаційної розмови, це спосіб отримання інформації про професійне становлення учня під час особистого спілкування з консультантом. Перед початком розмови важливо ознайомитися з індивідуальною карткою первинної професійної консультації.

Групова консультація передбачає взаємодію консультанта з групою учасників і є однією з найефективніших форм вирішення проблем професійного самовизначення особистості. Перевагою групової форми консультації є те, що особистість отримує інформацію про себе через зворотний зв'язок та емоційну підтримку від інших учасників групи. Значну роль відіграють такі процеси розвитку особистості, як ідентифікація, рефлексія та індивідуалізація [65].

До основних методів професійної консультації відносяться:

- Методи інформаційно-довідкового характеру (наприклад, професіограми, літературні джерела, пошукові системи, екскурсії на підприємства та у вищі навчальні заклади, зустрічі з фахівцями, просвітницькі лекції про способи вирішення проблем професійного самовизначення, навчальні фільми і т. д.).

- Діагностичні методи (включають спостереження, використання діагностичних професійних тестів, особистісні опитувальники, професійні завдання, експертні оцінки і т. д.).

- Методи морально-емоційної підтримки клієнта (такі як приклади біографій відомих осіб, профорієнтаційні ігри і т. д.).

- Методи активізації пізнавальної діяльності клієнта (наприклад, пізнавально-пошукові завдання).

- Методи ухвалення рішень та розробки перспектив професійного розвитку (включають побудову послідовних дій, які забезпечують досягнення поставлених цілей і перспектив, розробку системи різних варіантів дій для вибору оптимального шляху, використання різних схем альтернативного вибору професії, навчального закладу, спеціальності, зазвичай на завершальному етапі консультації).

3. Охріменко пропонує таку послідовність кроків у процесі професійної консультації:

1. Встановлення потреб оптанта.

2.Визначення групи професій, які найбільш відповідають індивідуально-психологічним особливостям людини, стану її здоров'я, схильностям і здібностям.

3. При необхідності, внесення корекцій у професійний план особистості, мотиваційно-потребової сфери, актуалізація мотивів професійного самовизначення.

4. Створення професійного плану оптанта.

5. Складання профконсультаційного прогнозу.

6. Спільна розробка стратегії дій для досягнення визначеної мети [42].

Процес професійного самовизначення вимагає від молодої людини великого зусилля, прояву самостійності, активності та відповідальності. Отже, враховуючи це, учень потребує значної підтримки від дорослих, яка має виявлятися через індивідуальну - рефлексивну взаємодію. Ефективним способом організації такої взаємодії є використання інноваційних методів, таких як тренінги, дискусійні клуби, клуби взаємопідтримки та консультації. Саме ці форми сприятимуть учням у неформальному спілкуванні, де вони зможуть знайти спільні рішення проблемних ситуацій, поглибити свої знання, переглянути власні цінності та пріоритети, а також уточнити свій професійний вибір [45].

Активізуючі методи профорієнтації включають в себе профорієнтаційні ігри, карткові методики професійного консультування та бланкові карткові методики. Профорієнтаційні ігри, що призначені для роботи з класом, створюють реалістичні умови роботи у школі, часто використовуються під час уроків. Вони передбачають роботу з усім класом, проводяться ведучим вчителем, мають високу динаміку та зазвичай надають менш помітний ефект, ніж більш тривалі «терапевтичні» групи або консультації. Ігрові профорієнтаційні вправи, які за сутністю подібні до терапевтичних вправ, спрямовані на роботу з підгрупами учнів [37].

Виділяються основні групи карткових профконсультаційних методик:

1) інформаційно-пошукові системи (ІПС), які подібні до гри в «пасьянс», де

на спеціальних картках зображені найбільш привабливі професії і вони використовуються для вибору найбільш підходящої; 2) ігрові карткові методики, які спрямовані не на вибір професії, а на моделювання життєвого шляху, де клієнт повинен подолати різні ігрові «труднощі», що відображають реальні життєві ситуації, для досягнення своїх цілей; 3) бланкові карткові методики, які передбачають створення власних карток та ігрових бланків учасниками, після чого проводиться гра в карти і результати фіксуються у власних бланках. Ці методики дозволяють моделювати моральні аспекти різних «престижних» професій, таких як бізнесмен, юрист [50].

У роботі О.В. Крушельницької були визначені основні стратегії організації професійної орієнтаційної підтримки. Зазвичай виділяють дві основні стратегії професійного самовизначення: діагностичну (діагностико-рекомендаційну) та розвивальну. Проблеми, які є типовими для старших підлітків, найкраще розв'язуються шляхом аналізу, більш глибокого розгляду, відображення та усвідомлення ситуацій, що виникають зараз у реальному житті або безпосередньо під час індивідуальних консультацій чи групових тренінгів. Через групову роботу зменшується тривога та напруга щодо інших людей, збільшується розуміння себе і інших, покращується вміння задовольняти свої потреби у взаємовідносинах.

У своїй роботі, ми спирались на практичний досвід фахівців щодо програм професійного консультування старшокласників, які базувалися на наступних роботах: «Програма професійного консультування старшокласників» (А.К. Лукіна) [65]; «Тренінгова програма стимулювання професійного та особистісного самовизначення для старшокласників» (А. В. Токар) [61]; «Комплексна програма «Цілеспрямоване професійне самовизначення та особистісне зростання»» (А. М. Шевенко) [72].

Нами було проаналізовано такі вправи з «Програми професійного консультування старшокласників» А.К. Лукіної, як: тимчасова трансспектива, ігрова процедура «Епітафія». Метою вправи «Тимчасова трансспектива» є допомога клієнту в осмисленні його життя, побудові тимчасової

перспективи, плануванні життя. Найчастіше для побудови тимчасової трансспективи застосовуються процедури «Коли часу» та «Лінія життя», описані в роботах А. Кроніка та Є. Головахи.

Ігрова процедура «Епітафія» - це групова методика, призначена для того, щоб учасники процедури задумалися про життя, про найважливіші події в ньому [36]. Цю методику можна розглядати як проектну, що дає можливість визначити групові уявлення про майбутнє, ставлення до світу та переважаючі цінності у свідомості учасників. Гра дозволяє з'ясувати у старшокласників їхнє ставлення до майбутньої професійної діяльності, сім'ї, батьків, а також їхні цінності та переконання. Обговорення гри допомагає учням зрозуміти важливість різних подій у житті та їх вплив на майбутнє, і може стати джерелом інформації для розробки програми професійного консультування з врахуванням виявлених проблем, потреб та уявлень.

Щодо наступного методу підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників, науковці виокремлюють психологічний тренінг. Ми проаналізували використання тренінгової програми, розробленої А. В. Токар, яка призначена для підтримки старшокласників під час складного періоду їхнього життя та спрямована на стимулювання професійного та особистісного самовизначення. Ця програма представляє собою нестандартний підхід, що враховує особливості вікового етапу старшокласників [61]. Ціль програми полягає в створенні умов для розробки особистої професійної перспективи, наданні ефективної психолого-педагогічної підтримки старшокласникам та допомозі їм у визначенні життєвих планів та відповідному вибудовуванні алгоритму дій. Серед завдань програми виокремлено: розвиток компетенцій у плануванні трудового шляху та успішному просуванні в його реалізації; розвиток професійно важливих якостей та компетентностей, мотивів саморозвитку й особистісного зростання; формування готовності до нових організаційних форм праці у ринкових умовах та конкурентної боротьби за кадри; розвиток умінь співставити власні інтереси з вимогами трудової діяльності;

забезпечення старшокласників засобами самопізнання, розвитку навичок та вмінь у цілепокладанні та плануванні.

Програма включає десять сесій, які можуть проводитися протягом 4-6 тижнів, і рекомендується проводити заняття один або два рази на тиждень. Для досягнення поставлених цілей пропонуються різні методи впливу, такі як індивідуальні вправи, комунікативні ігри, використання візуалізації, техніки релаксації та етюди. Здійснення цієї програми передбачає тісну співпрацю психолога, соціального педагога, вчителів та педагога-організатора, які будуть залучені до проведення різноманітних занять для підвищення рівня професійного самовизначення старшокласників. З цієї програми ми обрали найбільш цікаві з вправи: ігрові вправи «У дитинстві я хотів(ла) бути...», «Назви професію» (формування теоретичних уявлень та понять, пов'язаних із професією), «Людина-професія», «Аукціон цінностей»; вправи «Хто Я?» (формування в учасників установки на саморозвиток у рамках занять по профвизначенні), «Успіх – це...», «Намалюй себе в майбутньому», «Ланцюжок професій», «Моє професійне кредо» (формування установки на необхідність професійного самовизначення), «Мої особистісні та професійні плани», «Мрії» (вивчення учасниками власних інтересів, особистісних та професійних планів), «Оголошення в газету» (формування уявлень про правила самопрезентації, про використання навички ефективної самопрезентації у різних сферах життєдіяльності), «Моє покликання» (рефлексія своїх внутрішніх інтересів, бажань, особистісних якостей); проект на тему «Моя майбутня професія».

Також, нашу увагу привернула комплексна програма «Цілеспрямоване професійне самовизначення та особистісне зростання» А. М. Шевенко[71]. Комплексна програма активізації процесу цілеспрямованого професійного самовизначення старшокласників сприяє не лише обдуманому вибору професії, але й стимулює механізми особистісного росту. Під час цієї роботи старшокласники, завдяки самопізнанню, ознайомлюються з методами саморефлексії, пройшовши початкові етапи самоаналізу та основи

планування свого професійного майбутнього. Вони працюють над формуванням образу професійного «Я». Зміст комплексної програми передбачає опрацювання десяти тем: «Феномен людини», «Успішна діяльність», «Планування діяльності», «Відповідальність», «Саморозвиток», «Вміння працювати в команді», «Творчість у праці», «Досвід у праці людини», «Вміння керувати собою», «Ключові сфери впливу».

Запропоновані теми не лише наповнені теоретичним матеріалом, але й мають практичну складову, включаючи завдання та психодіагностичні блоки. Використання психодіагностики дозволяє старшокласникам не лише засвоїти нову інформацію, але й стати активними учасниками власного особистісного зростання, слідкуючи за змінами та усвідомлюючи потребу в самовдосконаленні. Практичний блок включає психологічні методики для самодіагностики, тренінгові вправи та різноманітні завдання. Прогностичний блок орієнтований на майбутнє та включає в себе вправи з візуалізації, проектування та моделювання професійного майбутнього особистості. Кожна тема займає приблизно 2 години, під час яких старшокласники розвивають навички самопізнання, відбувається саморозвиток та цілеспрямоване професійне самовизначення. Особливу увагу заслуговують сучасні психологічні інструменти саморозвитку, такі як визначення SMART-вимог, використання коучингових запитань та SWOT-аналіз власної діяльності.

Опрацювання змісту модуля «Унікальність кожної особистості» сприяє усвідомленню власної унікальності через пошук потенційно сильних сторін особистості. Запропоновано техніку самопідтримки, яка полягає в усвідомленні власних досягнень, перемог і успіхів у різних сферах активності. Це супроводжується презентацією есе, в яких учні висвітлюють свою унікальність, переваги та сильні сторони. Також розглядаються приклади написання резюме. Особлива увага приділяється зовнішньому вигляду, міжособистісним відносинам і манері поведінки.

В практичному блоці використовуються: психологічні вправи: «Часові кола», «Мої переваги та сильні сторони/риси/якості», «Хваліть мене,

хвалить»); написання есе «Я унікальна та неповторна особистість» (навчитися чітко представляти себе та свою унікальність у невеликому текстовому форматі та набути навичок само презентації); заповнення анкет для співбесіди з роботодавцем; перегляд відео-роликів «Зустріч з роботодавцем» та самостійне програвання подібних ситуацій [72].

Прогностичний блок програми спрямований на створення ідеального образу «Я» та порівняння його з реальним «Я» з метою виявлення і розуміння власних сильних сторін, значення першого враження, переваг конструктивних способів взаємодії та недоліків деструктивних, а також профілактику стереотипних форм поведінки, навички ефективної самопрезентації та усвідомлення своєї унікальності та неповторності. Також прогностичний блок включає створення плану самореалізації власних можливостей та візуалізацію-колаж його досягнень, що означає уміння самостійно вибудовувати алгоритм професійного самовизначення, ознайомлення з варіантами використання формули вибору професії, визначення та співвіднесення професійно важливих цінностей з цінностями особистісного зростання, орієнтацію на внутрішню мотивацію та її активізацію, а також побудову плану самореалізації.

3.2.Психологічні рекомендації щодо підвищення рівня професійного самовизначення старшокласників

Аналіз психологічної літератури вказує на те, що для підвищення ефективності професійного самовизначення учнів старших класів рекомендується дотримання порад щодо профорієнтаційної роботи [66].

Робота психологів у сфері професійної орієнтації зі старшокласниками передбачає аналіз переконань та очікувань молоді щодо власного майбутнього у професійній сфері. Це включає не лише оцінку відповідності їхніх власних здібностей та уявлень про кар'єрні перспективи, але й надання підтримки та сприяння їхньому емоційному самопочуттю у випадках, коли

вони відчують невпевненість та переживають стрес у зв'язку з невизначеністю щодо майбутньої успішності у професійній сфері. Для стимулювання активного пошуку та розвитку професійної самосвідомості випускників ефективними можуть бути спеціальні психологічні заняття, групові сесії, консультації та обговорення [65]. Дослідження показали, що багато старшокласників обмежуються традиційними професіями, тому важливо, щоб після визначення їхніх професійних уподобань психолог надав допомогу у знайомстві з різноманіттям сучасних професій у вибраній галузі. Активізація самостійного пошуку інформації може бути більш ефективною, якщо старшокласники отримують завдання вивчити інформацію про різні професії та поділитися нею зі своїми однолітками під час спеціальних занять. Для актуалізації рефлексії особистості ранньої юності в контексті її професійного самовизначення ефективними будуть спеціальні вправи на кшталт «Я-ідеальне» - «Я-реальне», «Суд», «Професійні ролі» та ін.

Розвиток професійних когніцій та цінностей сприяє активізації орієнтаційно-поведінкового аспекту професійного самовизначення випускників. Згідно з результатами досліджень, професійна готовність старшокласників до відстоювання свого професійного вибору та подолання життєвих труднощів могла б бути більш розвиненою, якби вони формулювали більш конкретні професійні цілі й плани. Використання методу "SMART" для аналізу власних життєвих цілей і планів може стимулювати старшокласників до обрання найефективніших шляхів досягнення їх професійних цілей [61]. Старшокласникам, які уявляють собі цілі професійного самовизначення головним чином як конкретні соціальні досягнення й мають труднощі у плануванні конкретних кроків досягнення цих цілей, може бути рекомендована техніка «Лист собі з минулого в майбутнє» І.Г. Малкіної-Пих. Це допоможе їм у конкретизації уявлення про свій професійний майбутній шлях та більш детальному плануванні для досягнення визначених цілей, заснованому на об'єктивному прогнозуванні своїх життєвих перспектив.

Ураховуючи реальну обстановку в процесі професійного вибору старшокласників, психолог школи повинен допомагати учням не лише з визначенням майбутньої професії на основі результатів тестувань, які зазвичай орієнтовані на особистісні аспекти професійного самовизначення, але й враховувати загальні соціально-психологічні фактори. Профорієнтаційна діяльність має бути спрямована на вирішення проблеми самопошуку та самовідкриття у ситуації вибору професії. Важливо активно використовувати ефективне комунікування з метою професійного самовизначення, надавати необхідний досвід, враховуючи індивідуальну ситуацію та вплив соціально-психологічних факторів на професійний вибір старшокласника.

Отже, психолог може бути радником у процесі професійного самовизначення старшокласників, діючи як активне джерело інформації про різноманітні професії, їх зміст і можливості для реалізації здібностей старшокласників, а також умови праці та вимоги до працівника. Психолог стимулює творчий підхід учнів до професійного самовизначення, допомагаючи їм розвивати себе у обраній сфері через пошук можливостей для самореалізації. Також психолог проводить профорієнтаційну роботу, опираючись на комплексне розуміння професійного самовизначення, ураховуючи соціально-психологічні аспекти, такі як причинно-наслідкові зв'язки, комунікативність та досвід спілкування. Він організовує сімейні профорієнтаційні заходи, сприяючи обговоренню професійних шляхів, перспектив, професійних уподобань і мрій батьків та старшокласників. Психолог також здійснює глибоке професійне діагностичне обстеження для визначення ситуації професійного вибору, використовуючи різноманітні методики. Рекомендується також активне використання методу каузометрії для допомоги у саморозумінні та побудові дальніх професійних перспектив старшокласників. Крім того, психолог надає можливість учням старших класів висловлювати свої думки стосовно професійного вибору, активно спілкуючись з ними, щоб забезпечити максимальну кількість інформації [62].

Важливо стимулювати ініціативу старшокласників і їх бажання виявити себе; залежно від ситуації професійного вибору та виявленої професійної орієнтації, надавати поради щодо можливих опцій навчальних закладів, факультетів і місць праці як для учнів, так і для їхніх батьків; особливу увагу звертати на старшокласників, які роблять деструктивний професійний вибір. Психолог виступає як посередник і джерело інформації щодо їхнього професійного самовизначення. Для психолога важливо: створити позитивний досвід спілкування зі старшокласниками; допомогти батькам зрозуміти своїх дітей, подолати труднощі у взаємодії.

Також необхідно розглядати роль сімейного середовища у процесі професійного самовизначення. Спроби батьків вплинути на вибір професії шляхом натиску зазвичай мають негативний результат, викликаючи у старшокласників вороже ставлення до будь-якого самостійного вибору. Допомога повинна надаватися на протязі всього життєвого шляху, що включає розширення інтересів та ознайомлення з різними видами діяльності, практичне заохочення до праці та уважне ставлення до здібностей, навичок та талантів для самовиявлення та саморозуміння. У сімейному оточенні вивчення інтересів, здібностей та професійних нахилів старшокласників здійснюється більш індивідуально. Батьки мають унікальну можливість допомогти їм виявити власні здібності, інтереси та нахили, що вплине на формування їх професійного вибору. Отже, батьки повинні: підтримувати ефективний досвід спілкування з дітьми щодо професійного вибору, ознайомлювати їх зі світом професій та надавати максимум інформації, підготувати себе до того, що професійний шлях дитини має відповідати її нахилам, активно заохочувати до комунікації; допомагати в навчанні, визначати предмети, до яких є здібності та зосереджуватися на них, сприяти ініціативності та самовияву; організовувати практичну діяльність відповідно до їх здібностей та розуміти особливості становлення професійної свідомості; правильно сприймати професійні спроби дитини, підкреслювати успіхи та заохочувати до подальших спроб [57].

Також рекомендується сприяти розвитку її зацікавленості; враховувати професійний тип дитини, її здібності і таланти під час підготовки до вибору майбутньої професійної діяльності; уважно враховувати емоційний стан старшокласника при прийнятті рішення щодо вибору професії (і в разі необхідності звертатися до спеціаліста, який використовує запропоновані методики), своєчасно виправляти ситуацію і звертатися до психолога [15].

Значною для підвищення ефективності професійного самовизначення випускників шкіл є робота вчителів з профорієнтації. Важливо акцентувати увагу учнів на тих аспектах знань і навичок, які мають практичне значення для сучасної виробничо-трудова діяльності та зацікавлювати їх можливістю практичного застосування отриманих знань. Розуміння практичного значення шкільного предмету і його важливості у професійній сфері формує інтерес до навчання та відповідно до професій, науково-теоретичної бази яких вони становлять. Важливо не лише надавати глибокі знання з основних наук, але також пропагувати професійну спрямованість, розширювати розуміння старшокласників щодо можливостей застосування наукових даних у різних сферах. Спеціальна увага має бути приділена розширенню знань учнів щодо «застосування професії в інших професіях». Загалом, рекомендації щодо профорієнтаційної роботи вчителів включають: взаємодію з навчальними програмами з метою забезпечення ефективного досвіду спілкування щодо професійного вибору; поширення інформації про можливість використання вмінь та навичок у різних професіях; підтримку комунікативних навичок учнів та розвиток діалогу; адаптацію профорієнтаційної роботи до конкретних потреб та емоційного стану старшокласників; врахування сучасних умов та реалій соціального та економічного середовища, а також пояснення змін у суспільстві [56].

Важливо акцентувати увагу на аспекті самовияву у професійній сфері та можливостях особистого розвитку у різних професіях. Проведення профорієнтаційних бесід і консультацій з учнями, спрямованих на уточнення їхнього майбутнього професійного шляху та далекої перспективи, є

важливим етапом. Також слід акцентувати увагу під час спілкування з батьками на подіях, предметах та заходах, де учень виявив певні здібності і таланти, обговорювати з ними можливі професійні шляхи та перспективи відповідно до цих здібностей. Необхідно ознайомлювати учнів з різноманітними галузями діяльності та професіями у цих галузях, розкривати їхні можливості для самореалізації. Також важливо ознайомлювати з тенденціями розвитку нових професій у суспільстві. Потрібно стимулювати ініціативу учнів та надавати їм можливість самостійно досліджувати та творчо діяти. У процесі вивчення програмних тем вчителі можуть використовувати різні форми профорієнтаційної роботи, такі як: проведення бесід про професії, пов'язані з навчальним матеріалом; вирішення практичних завдань; участь у олімпіадах, конференціях; організація екскурсій та зустрічей із фахівцями. Ефективність роботи всієї школи у підготовці учнів до вибору професії в значній мірі залежить від того, наскільки вчителям вдається включати профорієнтаційний матеріал у процес уроків. Успішність професійного самовизначення старшокласників залежить не лише від якості профорієнтаційної роботи психологів та вчителів, але й від їх власної активності у самоаналізі та самопізнанні свого професійного потенціалу [51].

Головними напрямками такої роботи можуть стати: аналіз власних інтересів і потреб учнями; самопізнання їхніх емоційних станів у різних сферах життєдіяльності. Під час виконання різних видів діяльності вони можуть задумуватися над тим, як вони себе почувають та відчують задоволення в цій діяльності, і думати про те, які професії, схожі на ці види діяльності, можуть бути для них комфортними та впевненими. Також важливо переглянути свої уявлення та ставлення до обраної професії, а також інтереси та нахили, щоб виявити зовнішні впливи (особливо, навіювання батьків) на свій вибір професії. При виявленні таких впливів старшокласники можуть розглядати аргументи та розробляти різні сценарії розмов з батьками для захисту свого вибору професії. Також рекомендується використання

техніки «Щоденники професійного самопізнання та самоспостереження». У таких щоденниках учні можуть реєструвати свої думки про обрану професію та свій вибір, фіксувати свої роздуми, відзначати власні професійні ставлення та аналізувати свої здібності. З часом старшокласники можуть переглядати свої щоденники й спостерігати, як їхня професійна свідомість і самосвідомість змінюються [45].

Результати проведеного аналізу психологічної літератури дали можливість сформулювати наступні рекомендації для батьків старшокласників:

1. Допомога в здійсненні правильного вибору ефективніше, ніж примус до свого власного варіанту. Якщо ви не згодні з вибором вашої дитини, спробуйте відверто відповісти на питання: «Чому?» Можливо, це бажання реалізувати через дитину ваші колишні професійні амбіції. Або ви вважаєте, що ваша дитина повинна навчатися в найпрестижнішому університеті і обирати найбільш перспективну професію, тоді як її власна думка є наївними ілюзіями неформованої особистості.
2. Іноді молоді люди обирають професію «за компанію», оскільки вони не мають власного вибору. У таких випадках достатньо пояснити, які робочі обов'язки виконуються на цій посаді, які якості характеру необхідні, і на які предмети варто звернути увагу в навчальному процесі. Сьогодні існує багато нових професій зі цікавими назвами, таких як промоутер, копірайтер, хаусхолд-менеджер і т. д. Інформацію про них можна знайти в Інтернеті.
3. Якщо ваша дитина має чітке уявлення про професію, яку, на вашу думку, вона не зможе отримати, важливо порадити їй прийняти це. Разом з сином або донькою варто розглянути запасний варіант професійного шляху. Це допоможе уникнути розчарування в разі невдачі під час вступу до вишу, а також дасть можливість переглянути свої професійні плани
4. Досить часто учні старших класів залишаються зачепленими за конкретну професію або навчальний заклад через відсутність інформації про інші варіанти. Вони не усвідомлюють, які професії будуть затребувані у

майбутньому і де їх можна здобути. У таких випадках оптимальним рішенням для допомоги старшокласнику в професійному самовизначенні може стати спільний пошук інформації разом з батьками, відвідування днів відкритих дверей, які проводяться різними вищими навчальними закладами та інші заходи. Важливою частиною батьківських зустрічей може бути спільне планування заходів з професійного самовизначення на базі школи, а потім аналіз та обговорення результатів їх виконання [42]. Для учнів старших класів можна порекомендувати: активно шукати інформацію про професійний світ та спосіб застосування навичок, здібностей, талантів у різних професійних галузях; проявляти більше інтересу до певних навчальних предметів, виявляти здібності до тих чи інших навчальних предметів; спілкуватися з оточенням, висловлюючи свої думки щодо власного професійного самовизначення; об'єктивно підходити до оцінки власних можливостей та узгоджувати їх з вибором майбутньої професії, радитись з оточенням, сприймаючи їх думку як тему для подальшого обміркування; брати участь у професійних консультаціях щодо вибору майбутньої професії, вчасно звертатись за допомогою психолога у ситуації відчуття власної неспроможності оволодіти ситуацією професійного вибору; відвідувати тренінги комунікативних навичок; проходити комплексне психодіагностичне обстеження за запропонованими методиками; розробити власний професійний план, в якому визначити бажану мету професійної діяльності [9].

Узагальнюючи сказане вище, можна стверджувати, що профорієнтаційна робота в школі є результатом спільних зусиль вчителів, шкільного психолога, батьків та самих учнів старших класів. Орієнтуючись на вивчення соціально-психологічних аспектів професійного вибору, таких як комунікативні навички та досвід спілкування учнів, профорієнтаційна робота ставить за мету підготувати випускників до майбутньої професійної освіти. Бажано, щоб ця робота передбачала індивідуалізацію підходу до учнів з різними професійними уподобаннями. Впровадження широкого спектру

підготовки може зробити систему шкільної освіти більш гнучкою і краще відповідати потребам та можливостям учнів різних категорій.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного нами дослідження можна зробити наступні висновки.

1. В ході вивчення теоретико-методологічної літератури, встановлено, що «професійне самовизначення» характеризується вченими як осмислення власної професійної діяльності, яке призводить до конкретного вибору професії; це процес самостійного та свідомого розуміння обраного професійного шляху та всієї життєвої діяльності в певному культурно-історичному (соціально-економічному) контексті. «Професійний план» розглядається як частина життєвого плану, яка базується на уявленнях і

зразках щодо обраної сфери професійної діяльності, на спрямованих зусиллях для майбутнього трудового шляху та можливостях професійного розвитку. Під «професійною спрямованістю» розуміється провідна якість, яка формується на основі певної системи знань і вмінь, що характеризується соціально-психологічними установками на конкретний вид трудової діяльності відповідно до потреб, інтересів, схильностей та мотивів особистості та виражає готовність до професійного вибору.

2. В результаті аналізу психологічної літератури виявлено, що процес професійного вибору складається з ряду послідовних етапів: спонтанний, профільний і конкретно професійний. Ці стадії відрізняються за глибиною та змістом суб'єктивного самопізнання: рівень професійного самовизначення включає процес первинної орієнтації в різних видах діяльності; профільне самовизначення молоді людини базується на усвідомленні власних інтересів, можливостей та здібностей; на етапі конкретного професійного самовизначення особистість усвідомлює широкий спектр внутрішніх та зовнішніх соціальних факторів.

У психологічній літературі розглядаються різні компоненти професійної спрямованості, які складаються з таких аспектів: задоволення від обраної професії – позитивне емоційне ставлення до неї; схильність до професії; вибірковість – мотиви вибору професії та навчального закладу; стійкість – стабільність професійних планів і намірів; самооцінка професійних навичок. Науковці акцентують увагу на таких компонентах професійної спрямованості, як емоційний (ставлення до професії), мотиваційний (мотиви вибору професії), вольовий (стійкість професійних намірів) та рефлексивний (професійна впевненість у собі). Також виділяються компоненти професійного самовизначення: морально-ціннісний, інформаційний, емоційний, морально-вольовий, плануючий та контрольний-корекційний; мотиваційно-цільовий, інтелектуально-змістовий та рефлексивно-оцінний.

При розгляді професійного самовизначення науковці визначають низку факторів, які впливають на його розвиток: зовнішні (макро- і мікросоціум) і внутрішні (особистісні мотиви, індивідуально-типологічні характеристики, особливості ціннісно-сміслової сфери, особливості «Я»-концепції) фактори.

Теоретично встановлено, що існують групи мотивів, які різною мірою пов'язані з професійною діяльністю: внутрішні мотиви, які пов'язані зі змістом професії та виникають із зацікавленості у процесі та безпосередніх результатів діяльності; соціальні мотиви, пов'язані з усвідомленням соціальної важливості та репутації професії в суспільстві; особистісні мотиви, які виражають різні потреби, такі як потреба в самоствердженні, спілкуванні, досягненнях та домінуванні; мотиви, які відображають різні аспекти професійної самосвідомості, такі як впевненість у володінні необхідними якостями та здібностями, та відповідність професії особистому покликанню.

3. Психологічний супровід учнів старших класів, спрямований на підвищення ефективності їх професійного самовизначення, полягає в недирижувальній психологічній підтримці. Ця форма допомоги орієнтована на розвиток старшокласників та стимулювання їх внутрішніх ресурсів у сфері професійного самовизначення та планування майбутньої кар'єри. Організація психологічного супроводу професійного самовизначення учнів старших класів, що є основою профорієнтаційної роботи з ними, передбачає проведення таких видів діяльності психолога з учнями: діагностичний, інформаційно-змістовий, мотиваційно-стимулюючий та діяльнісно-практичний.

4. Проведення емпіричного дослідження включало три етапи: підготовчий, діагностичний і аналітико-інтерпретаційний. На підготовчому етапі була визначена логіка проведення дослідження, сформована репрезентативна вибірка і створений психодіагностичний комплекс традиційних методик, спрямованих на вивчення особливостей професійного самовизначення учнів старших класів.

5. Під час аналізу емпіричних даних було виявлено, що більшість досліджуваних має високий або середній рівень професійного самовизначення. Однак у деяких старшокласників спостерігаються труднощі з вибором професії, що потребують психологічного супроводу від фахівців.

6. У ході дослідження розглянуто суть професійної консультації як системи спеціалізованих заходів, спрямованих на аналіз та оцінку індивідуально-психологічних особливостей, інтересів та здібностей особистості з метою надання кваліфікованих порад з вибору або зміни професії та працевлаштування. Основними формами професійного консультування є індивідуальна та групова консультація.

В структурі профорієнтації виокремлюють профінформацію, профдіагностику, профконсультацію, профадаптацію, профвідбір, а також переорієнтацію. Для підвищення ефективності професійного самовизначення застосовуються різноманітні методи, зокрема профорієнтаційні ігри, карткові профконсультаційні методики, бланкові карткові методики та тренінги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрухів О. Модель стратегії професійного самовизначення учнівської молоді. *Педагогіка і психологія проф. освіти*. 2018, № 1. С. 128 – 135.
2. Бодашевська Ю.С. Особливості професійного самовизначення у ранній юності (гендерний аспект). *WorldScience*. 2019. № 8 (48), Vol. 3. С. 45-49.

3. Боднар А. Я. Особливості формування професійної самоідентифікації курсантів вищих військових навчальних закладів. А. Я. Боднар, Н. Г. Макаренко. *Психологія та психосоціальні інтервенції*. 2018. Т. 1. С. 3-8.
4. Браславська О. Активізація професійного самовизначення учнів у закладах загальної середньої освіти. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань, 2018. Вип. 1. С. 37–45. 2
5. Василенко О. Формування професійних домагань старшокласників як важлива складова діяльності практичних психологів закладів освіти *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. 2023. Вип 1. С.12 – 20.
6. Василик А.В., Вандоляк О.В. Передумови та проблеми професійного самовизначення і планування кар'єри молоддю в Україні. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2018. № 1. С. 344–354.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
8. Вечірко М. С. Зміст та структура категорії професійного самовизначення майбутнього вчителя філологічних спеціальностей. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2011. 4 (45). С. 15 – 25.
9. Вітковська О.І. Психологічні умови професійного самовизначення випускників середніх шкіл у процесі профконсультації : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. К., 2015. - 221 с.
10. Горішня К.І. Вторинне професійне самовизначення: індивідуальна траєкторія розвитку. *Габітус*. 2020. Випуск 18, Т. 1. С. 81-85.
11. Гладкова В.М. Профорієнтація: Навчальний посібник. Львів: Новий Світ-2000, 2020. 160 с.

- 12.Гріньова О.М. Психологія проектування життєвого шляху особистістю юнацького віку : дис...д-ра. психол. наук : 19.00.07. Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2018. 562 с.
- 13.Гуцан Л.А. Забезпечення профільного навчання старшокласників в умовах освітнього округу : *Профорієнтація: стан і перспективи розвитку: збірник матеріалів VIII психолого-педагогічних читань, присвячених пам'яті Б. О. Федоришина*. 2018. ДКС «Центр», К., С. 22-25.
- 14.Дідух М. М. Професійна спрямованість як динамічна якість особистості. *Ûridiĉnapsihologiâ*. 2021. № 1 (28). С. 56-64.
- 15.Долинська Л. В. Тренінг професійного самовизначення: Навчальнометодичний посібник. Л. В. Долинська, О. М. Гріньова. Вінниця: НіланЛТД, 2013. 168 с.
- 16.Заєць І. В. Діагностичне забезпечення психологічного супроводу професійного самовизначення старшокласників. *Профорієнтація: стан і перспективи розвитку: Збірник матеріалів VIII Всеукраїнських психолого-педагогічних читань, присвячених пам'яті Бориса Олексійовича Федоришина*. Київ: ДКС «Центр», 2018. С. 31-35.
- 17.Заєць І. В. Професійна орієнтація: актуальність в наш час та перспективи майбутнього. *Профорієнтація: стан і перспективи розвитку: Збірник матеріалів X ювілейних Всеукраїнських психолого-педагогічних читань, присвячених пам'яті Бориса Олексійовича Федоришина*. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, 2020. С 45-50.
- 18.Іванова О. В. Розвиток смисложиттєвих орієнтацій юнаків і дівчат: методичні рекомендації. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 36 с.
- 19.Іонова І. М., Полянничко А. О. Теоретико-методичні основи професійної спрямованості майбутніх соціальних працівників.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-36-5/11>

- 20.Кавецький В. Професійні орієнтири старшокласників закладів загальної середньої освіти як основа свідомого вибору професії [Текст]. В. Кавецький, Д. Татарук. *Гуманітарні студії: історія та педагогіка*. 2021. № 2. С. 66-76.
- 21.Калюжна І. П. Психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників: автореф.... канд. психол. наук:19.00.07. Київ, 2019. 20 с.
- 22.Калюжна І.П. Теоретичний аналіз психологічних чинників професійного самовизначення старшокласників. *Тематичний випуск вісника Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету «Вища освіта в Україні в контексті інтеграції до Європейського освітнього простору»*. 2017. Випуск 37-1. Том VI (74). С. 350-360.
- 23.Кар'єрне консультування: практичний посібник. Заєць І.В., Ігнатович О.М., Татаурова-Осика Г.П., Шевенко А.М; [за ред. О. М. Ігнатович]. Київ. 2019. 292с.
- 24.Клибанівська Т.М. Професійне самовизначення та професійне становлення старшокласників. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2020. Том I: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 57. 100 с., с. 32-39.
- 25.Крапивницька А. О. Особливості професійного самовизначення старшокласників з різним соціометричним статусом. *Психологічні дослідження: наукові праці викладачів та студентів соціально – психологічного факультету*. Випуск 10. За ред. Л. П. Журавльової, І. С. Загурської, І. М. Тичини, О. М. Савиченко, Ю.Ю. Демянчук. Житомир : Видво ЖДУ імені Івана Франка, 2018. С. 52-55.
- 26.Кумпан О.О. Професійне самовизначення та його вплив на загальний розвиток особистості в професійній діяльності. *Науковий вісник Львівської академії. Серія: Педагогічні науки*. 2018. Випуск 4. С. 118-123

27. Курбатова А.О. Особистісні чинники професійної мотивації студентів з інвалідністю [Текст]: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Київ, 2021. 20 с.
28. Курбатова А.О. Смысловиттєві орієнтації як чинник професійного становлення особистості. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2016. Том IX, Вип. 8. С. 280 – 289.
29. Курбатова А.О. Цінісно-смыслова регуляція професійного самовизначення особистості *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2018. Том VI, Вип. 14. С. 339 – 347.
30. Людина і світ професій: комплекс навчальних програм (9, 17, 35, 70 год.) [для 8–9-х класів]. [О. В. Мельник, Л. А. Гуцан, О. Л. Морін, І. І. Ткачук та ін.]. Івано-Франківськ : “НАІР”, 2015. 52 с.
31. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ: ТОВ “КММ”, 2006. 240 с.
32. Мартиненко О. О. Загальні особливості професійного самовизначення сучасних старшокласників. *Науковий журнал Габітус*, Видавничий дім «Гельветика». 2020. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2020/16–2020/26.pdf>
33. Мачуська І. М. Основні чинники професійного самовизначення старшокласників. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць*. Кіровоград : Імекс-ЛТД. 2013. Вип. 17, кн. 1. С. 483–491.
34. Мельник О. В. Зміст, форми та методи профконсультаційної роботи зі старшокласниками в процесі профільного навчання: наук.-метод. посіб.; АПН України, Ін-т пробл. виховання. К.: Пед. думка, 2008. 54 с.
35. Мирончук Н. М. Особливості життєвого самовизначення та формування професійних намірів старшокласників. *Вісник*

- Житомирського державного університету імені Івана Франка, (52). 2010, с. 71-74.*
36. Мілютіна К.Л. Теорія та практика психологічного тренінгу. К.: МАУП, 2015. 188 с.
37. Морін О. Л. Професійне самовизначення учнівської молоді. *Профтехосвіта*, 3-4 (148), 2021. С. 8-16.
38. Музика О.Л. Психологічні особливості ціннісного самовизначення старшокласників із ознаками обдарованості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир, 2020. Т. VI: Психологія обдарованості. Випуск 17. С. 33-46.
39. Оліховська Л.П. Теоретичні основи професійного самовизначення: психологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». Випуск 2 (39), 2016. С. 161-164.
40. Організація профорієнтаційної роботи в навчальному закладі: навчально-методичний посібник / автори-укладачі: І. В. Мазуркевич, Л. В. Багдасарова, В. М. Лавринюк; за ред. Н. І. Клокар. Біла Церква: КОПОПК, 2014. 157 с.
41. Охріменко З. В. Інноваційні стратегії у професійному самовизначенні учнів підліткового і старшого шкільного віку / *Вісник психології і педагогіки* (26), 2020. – С. 95-105.
42. Охріменко З. Профконсультація. Особливості професійного консультування старшокласників. *Профтехосвіта*. 2021. №5-6. С.56-73.
43. Ошуркевич Н. Генеза та сутнісний зміст професійного самовизначення особистості. *Педагогічний процес: теорія і практика. Педагогіка*, 2018. № 4 (63).
44. Павелків Р.В. Рефлексія як психологічний механізм моральної саморегуляції поведінки особистості. *Психологія: реальність і перспективи : Збірник наукових праць*. Випуск 11. Рівне : РДГУ, 2018.

45. Пирог Г. В. Професійне самовизначення старшокласників, які опинились у складних життєвих обставинах: діагностична та корекційно-розвивальна робота. Г. В. Пирог, Д. С. Коробко. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». Випуск 2. Том 2. Херсон, 2018. С. 66-71.
46. Підгайна В. М., Видра О. Г. Проблеми професійного самовизначення сучасних учнів старшої школи. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Педагогічні науки. 2013. Вип. 108.
47. Пінська О.Л. Психологічні аспекти професійного самовизначення в ранньому юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. Випуск 12. С. 39-50
48. Побірченко Н.А. Проблема самовизначення особистості юнацького віку в трансформаційному суспільстві. *Збірник. м-лів Міжнар. наук.-практ. конф. 13 грудня 2012 р.* Київ : КУБГ, 2012. С. 192–196.
49. Побудова кар'єри : навч.-метод. Посібник. О. В. Мельник, О. Л. Морін, Л. А. Гуцан, І. І. Ткачук, О. М. Пархоменко, З. В. Охріменко, Т. С. Попова, М. В. Лузан. за ред. О. В. Мельника. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 172 с.
50. Професійна орієнтація старшокласників: теорія і практика: науково-методичний посібник [для вчителів]. За ред. О. В. Мельника. К.: «Четверта хвиля», 2009. Вип. № 1. 230 с.
51. Професійне самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу: монографія. Харків: Друкарня Мадрид, 2016. 220 с.
52. Прядун В.О. Поняття професійної спрямованості майбутнього вчителя математики. *Наукові записки Серія: Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти*. 2018. № 9. С. 27–31.
53. Психодіагностичне забезпечення профорієнтації в системі педагогічної освіти : [посібник]. Є. В. Єгорова, О. М. Ігнатович, В. В. Кобченко, Н. І. Литвинова, І. Б. Марченко, О. Л. Мерзлякова, В. В. Синявський, Г. П.

- Татаурова-Осика, А. М. Шевенко; за ред. О. М. Ігнатович. Кіровоград : ІмексЛТД, 2014. 228 с.
54. Психологічний словник. Авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова. За ред. Н. А. Побірченко. Київ : Науковий світ, 2007. 27 с.
55. Психологічний супровід навчання різних категорій дорослого населення : монографія. [Помиткін Е.О., Рибалка В.В., Ігнатович О.М., Павлик Н.В., Становських З.Л., Радзімовська О.В., Татаурова-Осика Г.П., Бастун М.В., Іванова О.В., Шевенко А.М. Заєць І.В. Жмурко М.Д.] ; за ред. Н.В. Павлик. Київ, 2019.
56. Психологія професійного самовизначення особистості: монографія. М.С. Корольчук, Ю.В. Дроздова, В.М. Корольчук, В.І. Осьодло, А.М. Сипливий; за заг. ред. М.С. Корольчука. Київ, 2018. 280 с.
57. Психологія професійної діагностики та професійного консультування: практичний посібник. Ігнатович О. М., Татаурова-Осика Г. П., Шевенко А. М.; за ред. О. М. Ігнатович. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2021. 225 с.
58. Самолова А. Г. Особливості формування професійної свідомості майбутніх психологів. Автореф. дис. ... канд. психол. наук, Запоріжжя, 2019. 19 с.
59. Сердюк Л. З., Данилюк І. В., Турбан В. В., Пенькова О. І., Володарська Н. Д. та ін. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості: монографія / ред. Л. З. Сердюк. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 192 с.
60. Серєда О.Ю. Особливості впливу соціально-психологічних чинників на професійне самовизначення старшокласників. *Психологічний часопис*. 2019. Т. 5. № 11. С. 268–282.
61. Серєда О.Ю. Соціально-психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05. – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Київ, 2021. 201 с.

62. Становських З.Л. Рефлексивні компоненти професійного самовизначення старшокласників : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 К., 2016. 271 с.
63. Столяренко О.Б. Актуальні проблеми професійного самовизначення учнівської молоді в умовах сільської школи. *Профорієнтація: стан і перспективи розвитку: Збірник матеріалів X ювілейних Всеукраїнських психолого-педагогічних читань, присвячених пам'яті доктора педагогічних наук, професора Федоришина Б.О.* За ред. Н.В. Павлик. Київ, 2020. С. 111-115.
64. Ткаченко С. О. Взаємозв'язок мотиваційної спрямованості із смисложиттєвими орієнтаціями та бажанням схвалення у осіб юнацького віку. Київ, 2019. 94 с.
65. Ткачук І.І. Психолого-педагогічний супровід особистісного і професійного самовизначення старшокласників, що опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок військових конфліктів: [метод. рек.]; наук. ред. В. Г. Панок. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 78 с.
66. Федоренко Л. П. Психологічний супровід підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том. VI: Психологія обдарованості.* Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, Випуск 16, 2019. С. 369-379.
67. Федоренко Л.П. Психологічні детермінанти професійного самовизначення старшокласників. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки: зб. наук. праць.* Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, Вип. 7 (52), 2018. С. 143-149.
68. Федоренко Л.П. Соціальні чинники професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. *Науковий вісник Херсонського*

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник виявлення мотивів професійного вибору

(автор Я. С. Сунцова)

Інструкція: При згоді з твердженням в бланку опитувальника біля цифри номера питання позначте (+). Якщо ви не згодні з твердженням, нічого не позначайте. Якщо в питанні є дужки з пропущеними словами, то на реєстраційному бланку впишіть в дужки свій текст, вказавши номер питання

Текст опитувальника: 1. Я обираю свою професію (вступаю до університету, коледжу, училища) за бажаннями моїх батьків. 2. Свою професію я обирала(в) за рекомендаціями фахівця (профконсультанта, психолога, педагога). 3. Якщо мені не пощастить знайти роботу за фахом, я піду на підприємство, де є вільні місця. 4. Мені дуже подобаються заняття з _____, тому я буду _____ 5. Професія _____ зробить мене сильним/сильною, сміливою і впевненою в собі, хоча поки що в мене цих якостей не вистачає. 6. Я обрав(ла) заклад освіти, який близький до мого дому і батьків. 7. Я ще не задумувався / не задумувалася над вибором місця роботи. 8. У закладі освіти навчаюсь, бо: не беруть в армію, більший вибір хлопців (дівчат), можна добре повеселитися в гуртожитку, пожити без батьків, _____ інше _____ 9. Від самого початку Я хотів би / хотіла б стати _____, але (психолог, вчитель, мама, тато, друзі) переконали мене вибрати професію, про яку я раніше навіть не думав/ не думала. 10. Я повинна продовжити сімейну традицію і стати _____. 11. У дитинстві я начитався/начиталася книг з _____, тому хочу працювати _____. 12. Я обрав/ обрала цю професію (спеціальність) тільки тому, що місце роботи (навчання) знаходиться недалеко від мого рідного села/міста. (Ваш варіант: _____) 13. У мене взагалі немає власної думки щодо

майбутньої професії. 14. Я обирала(в) свою майбутню професію за рекомендацією (проханням, наполяганням) батьків. 15. Я піду тільки на ту роботу, де платять високу зарплату і можна зробити гарну кар'єру. 16. Мені дуже подобається герой фільму _____, і я хочу професію таку, як у нього. 17. Я хочу вибрати професію юриста (слідчого, судді, прокурора), щоб помститися за загибель моїх близьких. 18. Мої найулюбленіші книги – це розповіді про пригоди (подорожі, відкриття), тому я обрала(в) професію (_____). 19. Мої батьки спроможні оплачувати навчання в цьому вузі, тому я обрав(ла) саме його. 20. Тільки я несу відповідальність за свій професійний вибір і ніхто інший. 21. Я вибрав цю професію, тому що вона дає високу зарплату, престиж, статус, можливість кар'єрного зростання. Хоча я міг би/ могла би стати _____ 22. У мене було важке дитинство. Я не стану жити в злиднях, як мої батьки. Чому я не можу отримати того, чого вартий? 23. Всі мої предки були (____), і я просто не маю права вибрати іншу професію. 24. Разом з друзями я вирішив/вирішила вступати саме в цей заклад освіти. 25. Я багато знаю про позитивні і негативні сторони цієї професії, але впевнений/впевнена, що вона мені підходить. 26. Вибором цієї професії я зобов'язаний/зобов'язана вчителю з _____ 27. Найбільше мені подобається читати книги з (_____), тому я обрав/ обрала професію (_____). 28. Зараз більшість людей мого села/міста працюють (_____). Я теж піду/поїду туди. 29. Чому я повинен жити гірше інших? Просто треба вміти робити гроші. Зараз всі нормальні люди живуть собі на втіху. 30. Мені взагалі нічого не охота робити. 31. Мені подобаються герої серіалу (_____), і я хочу вибрати професію (_____), як у них. 32. Я стану податковим інспектором (поліціонером, офіцером і т.д.), щоб відчувати себе захищеним, щоб мене поважали і боялися. 33. Я хочу стати лікарем, тому що мої близькі хворіють. 34. Мені найлегше даються заняття з (_____), тому я буду поступати (_____). 35. У моїй родині всі чоловіки (жінки) працювали (_____). 36. На підставі результатів навчання

мені рекомендували вибрати професію (_____), хоча вона мені не подобається 37. Чому у деяких людей є машина (будинок, бізнес, фірма), а у мене немає? Чим я гірше, мені теж треба. 38. Я хотів би/ хотіла б працювати (_____), але, на жаль, не підходжу (за здоров'ям, статтю і т. д.). Тому я буду працювати ким завгодно, тільки б в цій сфері 39. Я сам/сама обрав(ла) собі цю професію (роботу), мене ніхто не змушує 40. По телевізору часто показують політиків (депутатів, журналістів, фотомоделей і т.д.). Я хочу стати таким/ою, як вони. Це так цікаво. 41. Я хочу влаштуватися працювати (_____), тому що цього хочуть мої родичі, дуже близькі мені люди.

Додаток Б**Діагностична методика «Професійна компетентність» (автор А. П. Чернявська)**

Методика є опитувальником, що складається з п'яти шкал:

автономність – 20 питань, інформованість – 17 питань, орієнтація в часі – 20 питань, прийняття рішень – 20 питань, емоційне ставлення – 22 питання. Питання окремих шкал розподілені в методиці у випадковому порядку. У нашому дослідженні визначення ознак автономності надає необхідний набір новоутворень: студент відчуває свою незалежність від батьків (у справах, думках, вчинках), від зовнішньої детермінації своєї поведінки, переходить на самодетермінацію, усвідомлення свого ідеального образу «Я-концепції» й прагне до його досягнення. Показник «інформованість про світ професій та вміння співвіднести цю інформацію зі своїми особливостями» дав нам можливість діагностувати рівні (високий, середній, низький) знайомства студента з різними професіями (умовами роботи), вимогами професії до людини, вимогами до рівня освіти і конкретними місцями її отримання; перспективи професійного росту, знання старшокласника про способи оволодіння бажаною професією; знання соціально-економічних потреб суспільства, конкретного регіону і потреба в кадрах окремих підприємств. Уміння приймати рішення при виборі професії студентами вишів потребує визначення альтернативи та її оцінки. Саме наявність кількох можливих шляхів вирішення (альтернатив), призводить до того, що людина сприймає ситуацію як таку, що потребує прийняття рішення. Уміння приймати рішення виникає тільки в тому випадку, коли людина приймає на себе відповідальність за рішення та його наслідки, коли вона спроможна самостійно висувати й оцінювати альтернативи. Шкала «уміння планувати своє професійне життя» дозволила з'ясувати рівень реалістичності, оптимістичності та диференційованості професійного планування. Реалістичність перспективи – це здатність особистості розділяти в уявленнях про майбутнє реальність і фантазію, концентрувати зусилля на тому, що має

реальні підстави для реалізації в майбутньому. Оптимістичність перспективи – це співвідношення позитивних і негативних прогнозів щодо свого майбутнього, а також ступінь впевненості в тому, що очікувані події відбудуться в намічені терміни. Диференційованість перспективи характеризується здатністю особистості виокремлювати послідовні етапи на шляху до омріяного майбутнього. Емоційна включеність у ситуацію рішення є важливою для дослідження, оскільки емоційний компонент професійної компетентності 74 проявляється в загальному настрої студента, життєвому оптимізмі; емоційній врівноваженості; здатності переносити невдачі.

Інструкція: Вам пропонується ряд тверджень про особливості ваших уявлень про професійну компетентність. Якщо Ви згодні з тим, що написано в твердженні, то поставте в бланку відповідей плюс (+), якщо не згодні – мінус (-).

Текст методики: 1. Я належу до тих людей, які обирають не конкретну професію, а рівень освіти 2. Я не приймаю серйозних рішень миттєво. 3. Коли мені потрібно зважитися на якусь важливу справу, я серйозно оцінюю свої здібності. 4. Я знаю, в яких умовах я буду працювати. 5. Я аналізую своє минуле. 6. Я важко переносю невдачі в житті. 7. Я знаю обов'язки, які я буду виконувати на роботі. 8. Мене обов'язково будуть поважати за мої знання і досвід. 9. Я шукаю в минулому витоки того, що зі мною відбувається в сьогоденні. 10. Мені не подобається, що пошук справи до душі вимагає великих зусиль. 11. Всі мої дії підпорядковані певним цілям. 12. У мене звичка думати про те, що зі мною відбувалося раніше. 13. На мою думку, знання майбутньої роботи до найдрібніших подробиць не гарантує від розчарувань. 14. Я докладу всіх зусиль, щоб мати високі знання і навички хоча б в одній сфері (практичній чи теоретичній). 15. У мене стало звичкою аналізувати важливі події мого життя. 16. Я нічого не роблю без причини. 17. Мене цілком влаштовує моя пасивність. 18. Я замислююся про те, що мене чекає в майбутньому. 19. Я надаю перевагу спокійній роботі. 20. Я належу до тих людей, які діють нерозважливо, імпульсивно. 21. Я буду міняти місця

роботи до того часу, поки не знайду те, що мені потрібно. 22. Перша ж велика невдача може «вибити мене із сідла». 23. Я не замислююся про своє майбутнє. 24. Я не вибиратиму роботу, що вимагає великої віддачі. 25. Я знаю себе. 26. Я буду домагатися свого, навіть якщо цим будуть невдоволені рідні і близькі. 27. Чим більше професій я знаю, тим легше мені буде обрати. 28. Мені не подобається бути самотійним. 29. Я не збираюся заздалегідь планувати рівень освіти, який я хотів би/ я хотіла б отримати. 30. Мене лякають ситуації, в яких я повинен сам приймати рішення. 31. Я не шкодую часу на обдумування варіантів складних математичних задач. 32. Коли мене осягають невдачі, я починаю думати, що ні на що не здатний/ не здатна. 33. Я не уявляю себе працівником, що вирішує виробничі і особисті проблеми, пов'язані з виробництвом. 34. Я навряд чи зміг би/ змогла би виконати виробничі завдання без допомоги керівника. 35. Мені важко думати про перспективи, які дає та чи інша професія. 36. Я вважаю, що інтуїція заснована на знанні. 37. Читання довідників про професії нічого мені не дає. 38. У мене немає стійких поглядів на моє професійне майбутнє. 39. У моєму житті мало успіхів. 40. Я прагну цілеспрямовано дізнаватися про професії, заклади освіти та місця роботи. 41. Я дуже турбуюся, чи зможу я впоратися з труднощами, а може, і невдачами в своєму професійному житті. 42. Я визнаю тільки обдуманий ризик. 43. Багато моїх планів зривається через мою непевненість в собі. 44. Я належу до тих людей, які живуть сьогоднішнім. 45. Я з дитинства звик/ звикла доводити почате до кінця. 46. Я боюся робити важливі кроки в своєму житті. 47. Я знаю, що мені цікаво. 48. Був час, коли я будував/ будувала образ «ідеальної професії» без конкретної назви. 49. Коли я йду на компроміс, у мене псується настрій. 50. Я готовий/ готова докласти багато зусиль, щоб домогтися того, що мені потрібно. 51. Я знаю, чого я доб'юся в житті. 52. Я можу назвати професії, які цікавили мене в дитинстві. 53. Я мало замислююся про своє життя. 54. Я не можу визначити, свого ставлення до того, що мені необхідно приймати рішення. 55. В оцінці професій емоції у мене грають велику роль. 56. Якщо я чогось дуже хочу, я

подолаю будь-які перешкоди. 57. У мене немає певних вимог до майбутнього. 58. При прийнятті рішень я покладаюся на інтуїцію. 59. Мені не подобається, коли від мене вимагають ініціативи та активності. 60. Я знаю, що у мене є такі риси характеру, які абсолютно необхідні для моєї професії. 61. Я соломинка, зваблена плином життя. 62. Коли я думаю про те, що мені потрібно обирати професію і місце роботи, у мене псується настрій. 63. При виборі з двох або кількох можливостей я покладаюся на ту, яка зовні привабливіша. 64. Своєю поведінкою в сьогоднішній я буду фундамент для майбутнього. 65. Якщо щось завадить мені отримати обрану професію, я легко поміняю її на іншу. 66. Я ніколи не замислювався/ не замислювалася, за якими законами влаштований світ професій. 67. Я вважаю, що люди, які багато чого досягли в житті, знали, чому вони чинять так, а не інакше. 68. Практична робота (в гуртках, на практиці) дуже допомагає мені в розумінні світу професій. 69. Я насилу уживаються з іншими людьми. 70. Я свідомо прагну до досягнення намічених цілей. 71. Будь-яка порада, даний мені з боку, може похитнути мій вибір професії. 72. Я знаю, що для мене в житті важливо. 73. Я не довіряю тому, що написано в книгах про професії. 74. Я планую своє життя хоча б на тиждень вперед. 75. Я не знаю, чому я вибиратиму саме цю професію! 76. Кращий спосіб познайомитися з професією – поговорити з тим, хто в ній працює. 77. Мені не подобається, коли багато хто думає про майбутнє. 78. У закладі вищої освіти я отримаю всі необхідні знання і більше ніколи вчитися не буду. 79. Я знаю сферу, в якій я доб'юся великих успіхів, ніж в інших. 80. Заздалегідь відомих способів вивчення світу професій не існує. 81. Мені не подобається, коли багато міркують про те, ким бути. 82. Мені важко спланувати своє життя навіть на тиждень вперед. 83. Я вважаю, що в суспільстві всі рівні за своїм становищем. 84. Більшість відомостей про професії я сприймаю як непотрібні. 85. Фактично я вибирала(в) заклад вищої освіти, не думаючи, де я буду працювати після його закінчення. 86. Мені все одно, чи будуть поважати мене на роботі як професіонала. 87. У своїх вчинках я завжди

опираюся на перевірені відомості. 88. Все, що зі мною відбувається, справа випадку. 89. Мені не хочеться брати на себе відповідальність за вибір професії. 90. У важливих рішеннях я не йду на компроміси. 91. Я не довіряю рекламі професій. 92. Я не розумію причин багатьох моїх вчинків. 93. Моя самооцінка збігається з тим, як оцінюють мене друзі. 94. Я не розумію себе. 95. Я починаю нервувати, коли замислююся про те, що мене чекає. 96. Мій досвід показує, що від аналізу своїх думок і переживань користі мало. 97. Я не знаю, як здійснити свій професійний вибір. 98. Я можу відмовитися від багато чого зараз цінного для мене, заради перспективних професійних цілей. 99. Я уявляю, яким/ якою я буду через 10 років. 100. Мрії про успішне професійне майбутнє дуже мене тішать.